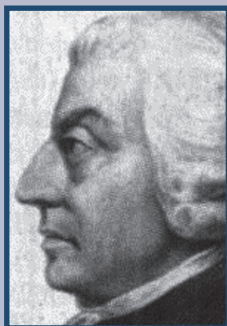
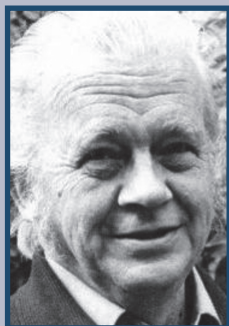
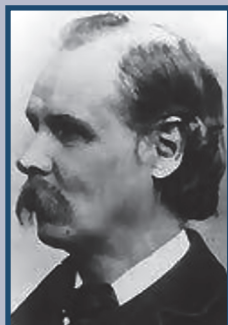
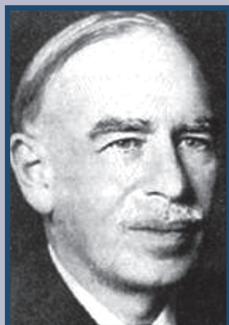
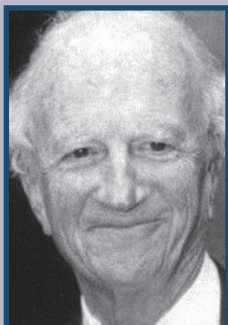

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Fülöp Katalin

A közgazdaságtan régi és új axiómái I.

A munka

Fülöp Katalin
A közgazdaságtan régi és új axiómái I.

Fülöp Katalin

A közgazdaságtan régi és új axiómái I.

A munka

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Budapest, 2023

A TKP2020-NKA-09 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a Tématerületi Kiválósági Program 2020 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

Szakmai lektor
Szemplér Tamás

Kiadja a Nemzeti Közszerzői Egyetem
Ludovika Egyetemi Kiadó

A kiadásért felel: Deli Gergely rektor

Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.

Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Pordány Katalin
Olvasószerkesztő: Fülöp Éva
Korrektor: Nagy Judit
Tördelőszerkesztő: Tihanyi József

DOI: https://doi.org/10.36250/01147_00

ISBN 978-615-6598-12-7 (nyomtatott)
ISBN 978-615-6598-13-4 (elektronikus PDF) | ISBN 978-615-6598-14-1 (ePub)

© A szerző, 2023
© A kiadó, 2023

Minden jog védve.

Tartalom

Bevezetés	7
Munkaerő és munkabér a közgazdaságtanban, az élő axiómák	9
Az ortodoxia paradigmája	9
Fogalmak	11
A munkapiac működése	15
A munkabérek	17
A nagy elődök munka- és bérelgondolásai	19
A preindusztriális korok közgazdászainak nézetei	19
Polgári indusztriális nézetek	30
A marxista munkaérték-elmélet	45
A neoklasszikusok térnyerése	53
A világvallások munka- és bérelgondolásai	65
A világvallások szemlélete	65
A hinduk gazdaságfilozófiája	66
A buddhizmus és a munka	69
A judaizmus és a munka	72
Az iszlám gazdaságtan	77
Keresztények a munkáról	81
Work-life balance	93
A munka és a pihenés premodern viszonya	93
Az analitikus filozófia posztmodern munkafelfogása	95
A work-life balance szlogen divatja és a menedzsmenttanok világa	98
A munkavégzés 21. századi kihívásai	99
A főáramú gazdaságelmélet kritikája	103
Melléklet	111
Felhasznált irodalom	129

Vákát

Bevezetés

Elterjedt vélemény, hogy a közgazdaságtan sokkal kisebb mértékben járul hozzá a nagy világproblémák megoldásához, mint az lehetséges és elvárható lenne. Miközben óriási tömegek élnek nélkülözésben, pénzügyi krízisek ütik fel a fejüket, demográfiai és ökológiai összeomlás fenyeget, forradalmi technológiai változások zajlanak, az óriási ismeretanyagot felhalmozó közgazdaságtudomány intellektuális monopóliumot épített ki a maga számára, önkorrekcióna nem hajlik, inkább a tudást a maga számára meghajlító hitrendszerként, mintsem nyitott és virulens tudományként működik. Lazítani kellene tehát az axiómák rendszerét és frissítésként beengedni alternatív – vagy divatosabban heterodox – elméleteket. Szigorúnak hangzó ítélet, bár az *érted haragszom, nem ellened* attitűd kivüláglík. Van ennél durvább vélemény is, ez károsnak és fertőzőnek gondolja a fősodratú közgazdaságtan látásmódját, amely alattomosan fertőzi meg a társadalomtudományokat és a hétköznapi gondolkodást. Drámai fejtegetéseket olvashatunk manapság, amelyek szerint a haszonelvű gazdasági felfogás hamarosan visszafordíthatatlanul tönkreteszi a természetet, bedönti a társadalmakat és pusztulásba sodorja az emberiséget. Közben a közgazdaságtan mai főpapjai szerint is inog kissé a paradigmák rendszere, a világ jelenségeit egyre nehezebb a korábbi feltevések alapján magyarázni. Pedig a jó szándék evidens, és óriásiak az ambíciók, hogy a gazdaság és a társadalom, sőt a környezet összes jelenségéről mondjunk valami érvényeset. Szakmán belülről ez nem látszik reménytelennek, különösen nem károsnak. Az *ajtónyitogatás* korábban sem volt idegen a közgazdaságtantól. Így lett az érvényes axiómák alapján gazdaságtana a bűnözésnek, a tudásnak, a figyelemnek és a boldogságnak is.

Arisztotelész óta papírunk van arról, hogy mindannyian a boldog életet keressük. Szerencsétlenségünkre olyan összetett ideált választottunk, amely komplexitásában szinte felfoghatatlan, millió összetevője, ha egyáltalán feltárható, egyszerre sosem megtapasztalható. A sok ezer év alatt összegyűlt kollektív bölcsesség szerint az élethosszig tartó értelmes aktivitás – nevezhetjük akár munkának is – feltétlenül része a boldogságnak. Ez adja a vizsgálat relevanciáját.

A munka a közgazdaságtan top tíz kategóriájának egyike. A munkagazdaságtan ma is pezsgő terület, különösen, ha hozzákapcsoljuk a menedzsmentet is. Az irányításban, a munkaszervezésben folyamatos az innováció, de a munkafolyamatok és a munkakörülmények is alapjaikban változtak meg a közelmúlt során. Mindez semmi ahhoz képest, ami előttünk áll. Úgy véljük, hogy

a következő évtizedek egyenesen a munka forradalmát hozzák majd, nagy eséllyel teljesen mást és bizonyosan egészen másként fogunk hamarosan dolgozni. A munkaaxióma eközben stabilan tartja magát. A közgazdaságtan a neoklasszikusok nyomán a munkát ma is egyfelől erőforrásként, másfelől áldozatként értelmezi, következésképpen a munkabér költség és kompenzációs ellenérték. A munkatermelékenységnek a mikro- és makrogazdaságban is kulcsszerepe van, a menedzsment a figyelmét mára a működés lényegében minden területén a munka mért hatékonyságához igazítja. Eközben a felnövő munkavállalói generációk és az újabb munkafajták egyre nehezebben simíthatók bele a modellekbe, a munkaerőként való viselkedés egyre kevesebbek számára evidencia, a munka és a magánélet egyensúlya pedig divatos, de megoldhatatlan szlogen. Egyre hangosabb az a vélemény is, hogy a munkát a jövedelemtől el kellene választani.

Az elmélettörténet hihetetlenül sokszínű, a munkával kapcsolatban is évezredek tudás birtokában vagyunk, és ez sokkal szélesebb perspektívát biztosít, mint amit jelenleg felhasználunk belőle. Érdemes meríteni belőle.

Munkaerő és munkabér a közgazdaságtanban, az élő axiómák

Az ortodoxia paradigmája

A főáramú közgazdaságtant másként neoklasszikus gyökerű vagy ortodox közgazdaságtanként szokás emlegetni. Természetesen nem jelent teljesen homogén ismeretanyagot, de elég jól körülhatárolható, részben az alkalmazott módszertana, részben a feltételezett paradigmarendszere alapján. Hahn szerint a paradigmát általában elfogadott modell vagy minta értelemben használják. „A paradigmák annak köszönhetik helyzetüket, hogy segítségükkel versenytársaiknál sikerebben lehet megoldani néhány olyan problémát, amelyet a kérdéses tudományterületen tevékenykedők időszerűnek tartanak.”¹

Egyáltalán nincs egységes álláspont a tekintetben, hogy hányszor történt a közgazdaságtanban paradigmaváltás, és melyik változás tekinthető annak egyáltalán. Mátyás Antal öt önálló paradigmát különböztet meg, Phyllis Deane szerint a tudomány egymást sorozatban váltó paradigmák története, de olyanok is vannak, akik szerint Hahn vagy Popper definíciói alapján nem is beszélhetünk paradigmarendszerről a társadalomtudományokban, hiszen az elvárható egyértelmű verifikálhatóság és falszifikálhatóság nem teljesül.² Ha viszont ettől az erős kritériumtól eltekintünk és létjogosultságot adunk a paradigmának, senki sem lesz, aki a neoklasszikus gyökerű közgazdaságtanra ne tekintene alapelveiben és módszereiben felettebb koherens paradigmarendszerként. Becker szerint:

„[A] közgazdasági megközelítés más megközelítésekénél sokkal nyíltabban és tágabb körben feltételezi a maximalizáló magatartást, legyen szó akár egy háztartás, egy vállalat, egy szakszervezet vagy egy kormányhivatal hasznossági vagy jóléti függvényének maximalizálásáról. Továbbá a közgazdasági megközelítés piacok létét feltételezi, melyek változó hatékonysággal koordinálják a különböző résztvevők (egyének, vállalatok, sőt országok) cselekvését oly módon, hogy viselkedésük kölcsönösen összehangoltá válik. [...] A szűkös erőforrásokat az árak és más piaci eszközök osztják el a társadalomban, és ezáltal korlátozzák a résztvevők vágyait, és koordinálják azok cselekvéseit. [...] Ahogy én látom, a maximalizáló magatartás, a piaci egyensúly és a stabil preferenciák – könyörtelenül és rendíthetetlenül használt – feltevései alkotják az ökonomiai megközelítés lényegét.”³

¹ KUHN 1984: 45.

² GALBÁCS 2016: 5.

³ BECKER 2005: 132.

A neoklasszikus közgazdaságtan az egyéni gazdasági szereplőket vizsgálja, a szereplők racionális viselkedését feltételezi, és a gazdaságra mint egyensúly felé törekvő rendszerre tekint.⁴ Öndefiníciója szerint a közgazdaságtan a szűkös erőforrások közötti racionális választást tanulmányozza, az optimumpontokat keresi. A neoklasszikus axiómagyűjteményre vonatkozóan az alábbi állításokat szokás megfogalmazni:

- Az ortodox gazdaságtan a tudományt értékmentes, objektív, pozitív tudománynak tekinti, amely vizsgálódási területét nem a társadalom egészében jelöli ki, hanem a szűkös eszközök közötti választást tanulmányozza.
- Vizsgálódásának tárgya a társadalomtól elszeparált egyén önálló döntései ahelyett, hogy az egyének és csoportok interakcióin keresztül értelmeznék a döntéseket.
- Axiomatikus kiindulópont, hogy a gazdasági szereplőket önértékük motiválja, szükségleteik kielégítését maximális szintre igyekeznek hozni, és ehhez racionális mérlegelést végeznek. Az ortodox gazdaságtan az ajándékozást és az altruista magatartást is önértékek követésére vezeti vissza. A neoklasszikus axiómák talaján fejlődött ki a közösségi döntések tana, amely a redisztribúcióra, az állami bürokráciára és más társadalmi szintű döntési problémára is a haszonelvet és a marginalista módszereket alkalmazza.
- Mivel a gazdasági aktivitás legnagyobb részét piaci mechanizmus működteti, a közgazdaságtan mindenekelőtt a piaci működést tanulmányozza, s szintén alaptételként fogadja el, hogy a piacok épp úgy, ahogy az egész gazdaság, egyensúly felé tartanak, ez létre is jön és stabil állapotot jelent. A piacok logikájával magyarázza a gazdaság, sőt a társadalom működését.
- A piaci működés révén érvényre jut a hatékonysági kritérium, a jóléti optimum pedig csakis ennek révén érhető el a fősodratú elméletekben. Szintén neoklasszikus axióma a csökkenő tényezőhozadék és a jövedelemelosztás határtermelékenységeken nyugvó rendje.
- A szabadpiaci működés akadályai csökkentik a hatékonyságot, és éppen a jóléti optimum elérését akadályozzák azzal, hogy többletköltséget generálnak. A piaci működés az erőforrások teljes körű kihasználása felé tereli a gazdaságot, bár a külső keresleti és kínálati sokkok ciklikus működést, válságot, időleges *output*-visszaesést okozhatnak.

⁴ MELLÁR 2017: 23.

- A piaci működést a neoklasszikusok akkor nem tekintik ideálisnak, ha külső tényezők, például externáliák lépnek fel, és ezzel piaci kudarcokat okoznak. Az állami szerepvállalást ezért általában nem pártolják, mert az torzíja a piaci rendszer működését.⁵
- A *mainstream* elméletben minimum háttérbe szorul az úgynevezett személyes gazdaság vagy a magánszervezeti gazdaság problémaköre, lényegében a családon és a személyek közösségein belüli gazdálkodás, az önellátás problémaköre és a nonprofit tevékenységek, ahol a reciprocitás érvényesül. Ha egyáltalán foglalkozik valaki az ezen a szinten felmerülő kérdésekkel, akkor a piaci logikát teríti rá ezekre is.⁶ Pedig a munka kapcsán nagyon sok olyan helyzet van, amikor a piaci viszonyulás kizárt vagy biztosan nem domináns. Ilyen a kaláka, a családi gazdaságban végzett munka, az önfoglalkoztatás, a családon belüli rászorulóknak érdekében végzett munka vagy az önkéntesség.

Fogalmak

A munka szerepét és jelentőségét a gazdaságban egyetlen valamennyire is átfogó elméleti gazdaságtani írás sem kerülheti meg. A munkafogalom mellett, gyakran helyett a munkaerő vagy munkaerőforrás kifejezést használjuk. Szintén alapfogalom a munkabér és ennek sokféle értelmezési tartománya – reálbér, nominálbér, bruttó és nettó bér, havi bér, darabbér, átlagbér, jövedelem stb. –, valamint a bérköltség. A munkához szorosan kapcsolódik a termelékenység és határtermelékenység fogalma, valamint a munkapiac minden kellékével, kereslettel, kínálattal, egyensúllyal és egyensúlytalanságokkal. A munkamegosztás, leggyakrabban szakmai specializáció értelemben, szintén a gazdaság alapvető szervező ereje. Logikusan idecsatolható kérdések még a foglalkoztatottság, munkanélküliség, aktivitás kérdésköre, ezek viszont inkább nemzetgazdasági keretekben értelmezhetők. A foglalkoztatottsággal kapcsolatos álláspontok tárgyalása viszont olyan tágra nyitná a témát, hogy ez csak említés szintjén kerül szóba. Így a következőkben a munka, a munkamegosztás, a munkaerő, a munkabér és annak mechanizmusa, valamint a munkapiac működése kerül összefoglalásra abban az összefüggésrendszerben, ahogy a főáramú közgazdaságtan ezt jellemzően tárgyalja.

⁵ MELLÁR 2017: 7.

⁶ Lásd Becker tevékenységét.

A munkára általában a társadalom fennmaradásához szükséges tevékenységként gondolunk, amelynek mai tudásunk szerint harminc-negyvenezer éves messzeségbe vezet vissza a története. Az emberiség őstörténetének munkatevékenysége a vadászat és a gyűjtögetés volt, az utolsó jégkorszak után megjelent a földművelés, azóta pedig egyre csak gyarapszik a változatos ipari, mezőgazdasági tevékenységek és szolgáltatások köre, amelyekre munkaként tekintünk. A munkadefiníciók jellemzően nagyon általános megfogalmazások.

„A testi vagy lelki erőnek megfeszítése, melynek célja valamit véghez vinni, vagy eléállítani, vagy képezni stb. [...] A testi és lelki erő megfeszítésének tárgya, vagyis azon dolog, melyet valaki véghez visz, eléállít, készít, képez stb.”⁷

A Pallas Nagy Lexikona szerint a munka közgazdasági értelemben

„az a tudatos emberi tevékenység, melynek célja gazdaságilag hasznosat, értékeset teremteni. A M.-nak azonkívül, hogy fontos termelési tényező, az emberi művelődésre nézve óriási jelentősége van. Abból, amit a természet fáradság nélkül nyújt, a legkezdetlegesebb emberi lény sem létezhet. Csakis számos nemzedék folytonos és haladó, munkája emelheti az embert a művelődés magasabb fokára. A M. a testi jólétre is kedvező hatást gyakorol, míg a munkanélküli folytonos élvezet unottsághoz, elzsibbadáshoz vezet. A M.-nak erkölcsi jelentősége is van egyrészt azért, hogy az ember hivatásszerű tevékenységévé s mint ilyen az erkölcsi életcélok eszközüvé válik, másrészt azért is, hogy az emberekre nemesítőleg és nevelőleg hat.”⁸

A magyar és a latin eredetű nyelvekben a munka szó etimológiájában benne van a szenvedés.

„Szláv eredetű szó: szerb-horvát, szlovén, szlovák muka (‘kín, baj, gyötrelem, vesződség’). A magyarba még a 10. század vége előtt, nazális magánhangzót tartalmazó alak kerülhetett, s egy ideig őrizte a szláv nyelvekbeli jelentést, ahogy a Halotti Beszédben olvassuk: haraguvék isten, es vetevé üt ez munkás világbele. A ‘kín’ ⇨ ‘keserves munka’ ⇨ ‘alkotó munka’ jelentésfejlődés a latinban is lejátszódott, a labor eredeti jelentése ugyanis ‘teher, szenvedés’ volt.”⁹

⁷ CZUCZOR–FOGARASI 1862.

⁸ A Pallas Nagy Lexikona 1892.

⁹ TÓTFALUSI [é. n.].

Az angol *labour* vagy *labor* kifejezés is munkát jelent, olyan értékes szolgáltatást, amely hasznot hajt vagy vagyont képez, ide nem értve a tőke felhalmozását és az üzleti kockázatok vállalását. Tartalmazza a kétkezi munkások szolgáltatásait, de bármilyen egyéb szolgáltatást is magában foglal. Nem szinonimája a fáradságnak és a megerőltetésnek, és a fizika munkafogalmához is csak áttételesen kapcsolódik. Az ember fizikai energiáinak termelési munkára való felhasználása éppen úgy eleme, mint a különböző készségek, képességek és az önállóság alkalmazása. Minden munkában közös, hogy időt használ fel. Az is közös jellemző, hogy a játéktól eltérően nem önmagában rejlik a célja, hanem a végeredmény érdekében, vagy az eredményből való részesedésben.¹⁰

Már a munka történetének hajnalán elindult a munkamegosztás, amelynek a közgazdaságtan különösen nagy jelentőséget tulajdonít. Bücher a munkamegosztásra az alábbi definíciót adja:

„[E]mberi akaratnyilvánítás által kiváltott speciális fejlődési folyamat, amelyben egy gazdasági teljesítményt egy személyről, aki eddig azt ellátta, több személyre ruháznak át, oly módon, hogy a továbbiakban mindegyikük a korábbi összmunkának csak egy elkülönülő részét látja el. A munkamegosztás ennek megfelelően abban ismerhető fel, hogy az egy meghatározott gazdasági cél eléréséhez szükséges munkaerő létszáma nő, és hogy egyúttal a munka differenciációja is megtörténik. A gazdasági feladatok leegyszerűsödnek: jobban illeszkednek az emberi képességek korlátaival, s egyúttal individualizáltabbá válnak. A munkamegosztás ezért egyúttal mindig a munka tagozódása is, a munka szervezése a gazdaságosság elve szerint; eredménye mindig különböző erők egy cél érdekében történő együttműködése, amit korábban egyetlen erővel is el lehetett érni.”¹¹

A munkamegosztás fenti megfogalmazásába beleillik többféle megvalósulási módja. Egyaránt jelent termelésmegosztást, munkafelbontást, szakmai specializációt és az úgynevezett munkaeltolódást is, amely a technikai fejlődésből következik, és azt jelenti, hogy a munkaműveletek egy része más iparágba tevődik át.

Közgazdasági jelentősége is óriási, de ezen túlmutató szerepe is van: „növeli a munkás termelőerejét és ügyességét, elengedhetetlen feltétele a társadalmak anyagi és szellemi fejlődésének, forrása a civilizációnak.”¹² „[I]gazi funkciója az, hogy a szolidaritás érzését teremti meg két vagy több személy között.”¹³

¹⁰ „Labour” szócikk. Encyclopaedia Britannica [é. n.].

¹¹ BÜCHER 2005: 223.

¹² DURKHEIM 2005: 226.

¹³ DURKHEIM 2005: 229.

A közgazdászok természetesen legfőképpen a produktum minőségének javulásában és a munka direkt hatékonyságának megnövekedésében látják a munkamegosztás jelentőségét, és ezt már az ókorban is észlelték a gazdaságfilozófiák tanúsága szerint. De az szintén fontos, hogy a munkamegosztásból származó társadalmi szolidaritás és a bizalmi tőke a tranzakciós költségeken keresztül áttételesen is növelik a hatékonyságot. E tárgykörben Francis Fukuyama először 1995-ben publikált *Bizalom* című műve¹⁴ a legismertebb, amelyben a szerző a bizalmi kapcsolatok gazdasági jelentőségét elemzi. A szövevényes összefüggések közül a legelfogadottabbak, hogy a bizalom csökkenti a jogi költségeket – feleslegessé teszi a részletes szerződéseket és redukálja a jogsértéseket –, továbbá az információs kiadásokat is. Bizalmi kapcsolat esetén a felek kisebb kockázatot érzékelnek, így kevesebb költséget fordítanak az információs aszimmetria csökkentésére is. Mindezeket a tranzakciós költségek közé soroljuk, amelyek alacsony szinten tartása jótékony hatással van a költségszintre és a profitráta is.

A közgazdaságtan a munkavállalást piaci aktusként értelmezi, ahol a keresletet a munkaadó, a kínálatot a munkát vállaló jelenti. Ezen a piacon az áru nem a munka – hiszen ez az alkufolyamatban még csak fikció –, hanem a munkaerő, a munkavégzés képessége. A munkaerő definiálása az úgynevezett termelési erőforrások között történik, például ilyen módon:

„A termelési ráfordításokat termelési tényezőknek hívjuk. A termelési tényezőket gyakran olyan tág kategóriákba soroljuk, mint a föld, a munkaerő, a tőke és a nyersanyagok. Az teljesen nyilvánvaló, mit is jelent a föld, a munkaerő vagy a nyersanyag, a tőke viszont új fogalom.”¹⁵

A munkaerőre a bérbe adható földterületekkel vagy a befektethető pénzösszegekkel paralel eladható készletként tekintünk. „A legtöbb ember számára készletének zöme saját munkaerejéből áll. Az emberek munkaereje, azaz »munkakészlete« azt a munkamennyiséget jelenti, amit képes eladni, nem azt, amit a valóságban elad.”¹⁶ A munkabér a munkaviszonyból származó jövedelem, a munkavégzés ellenértéke, a piaci mechanizmus révén határozódik meg a következő pontban foglalt működési rendben.

¹⁴ FUKUYAMA 2022.

¹⁵ VARIAN 2016: 291.

¹⁶ VARIAN 2016: 519.

A munkapiac működése

A munkaerőpiac az a virtuális tér, ahol a homogénnek feltételezett munkaerő felé megfogalmazott vételi és eladási szándék találkozik. Az eladási szándék, a munkaerő kínálata az egyén felől fogalmazódik meg. A vételi szándék a tisztta piaci modellben vállalati kereslet, de a vegyes gazdaságban az állam felől is érkezhethet. A piac árúja a munkaerő, piaci ára pedig a munkabér.

A munkaerőpiac másodlagos vagy származékos piac, ahogy a többi tényezőpiac is, mert a tényezőknek nem tulajdonítunk önmagukban hasznosságot, csak árueelőállítási potenciált. Ezért keresletük az elsődleges piacoktól származik. Ha a termékpiacokon kereslet mutatkozik, az iparágban tevékenykedő addig igyekszik fokozni a kibocsátását, míg a vállalat határköltsége eléri a határbevételét. Ennek érdekében vásárolja meg a szükséges erőforrás egységeket. Vásárlása során folyamatosan mérlegel a tényezők határköltsége és határtermelékenysége szerint. A tényezőnkénti határtermelékenység-ár arányait veti össze, és abból az erőforrásból vásárol, ahol ez a ráta magasabb. Mivel a termelésbe állításokkal a határtermelékenység folyamatos csökkenését és sztenderd egységárat feltételezzük a sokszereplős piacokon, a kiegyenlítődéss miatt a váltás az erőforrások között előbb-utóbb szükségessé válik. A termelés-szervezésnek ez az alapmodellje végtelen számú erőforráskombinációt, tökéletesen osztható erőforrásokat – munka, tőke, földterület, információ stb. –, homogén erőforrás egységeket, teljes informáltságot feltételez. De a modell használható akkor is, csak véges számú kombináció alkalmazható a termelésben. A piaci ár és keresett mennyiség összefüggését mutató parciális keresleti függvények negatív lefutásúak, a magasabb tényezőárak alacsonyabb kereslettel járnak együtt.

A parciális tényezőkínálati függvény pozitív meredekségű, ha a kínált mennyiséget a piaci ár függvényében vizsgáljuk. A magasabb munkabér *ceteris paribus* nagyobb kínálatra ösztönöz, makrodimenzióban többen állnak munkába, mikroszinten az egyén többejt hajlandó dolgozni.

A kínálati oldalon is mérlegelést feltételezünk, a munkavállaló a szabadideje és a munkaideje között hajthat végre átcsoportosítást. A munkakínálat reálbér-növekedéssal ösztönözhető. A munkavállaló a jólétét szeretné maximalizálni, adott életminőség viszont változatos munkajövedelem-szabadidő kombinációkban valósulhat meg. Adott bérszint mellett egyik a másik rovására változtatható, és itt is érvényesül a csökkenő határhaszon törvénye: egyre kisebb határhasznot ad az újabb szabadidőegység, de egyre inkább felértékelődik, ha a munkaidő felé történik átcsoportosítás. Ebben a modellben a szabadidőnek önmagában

hasznossága van, növekedése a jólétet növeli, ahogy a jólétet növelik a munkabéren vásárolható jóságok is. A munkaidő viszont a szabadidő feláldozásával jár. A helyettesítés egyéni határrátája szubjektív, a munkavállaló maga tudja csak meghatározni, hogy adott esetben mekkora bérkompenzációra van szüksége ahhoz, hogy újabb szabadidőt áldozzon fel. Valójában a kínálati oldalon két hatás érvényesül: a jövedelmi és a helyettesítési hatás. A helyettesítési hatás lényege, hogy az egyre növekvő reálbér újabb és újabb szabadidő-feláldozásra ösztönöz. A szabadidő ugyanis annyira megdrágul, hogy érdemes más javakkal helyettesíteni. A jövedelmi hatás azt jelenti, hogy a növekvő reálbérrel egyre jobb helyzetbe jutó egyén minden jószágból, így a szabadidőből is többet szeretne fogyasztani. Ezért mondjuk azt, hogy magas reálbérszint mellett az egyéni munkakínálat visszahajló lehet, ugyanazt a munkaidő-szabadidő arányt választhatja valaki alacsony és magas reálbér mellett is.

A háztartási megfontolások némiképp bonyolultabbak, ha az otthon végzett, nem fizetett, de hasznosságot jelentő tevékenységekre is kiterjesztjük a modellt. Ebben az esetben háromfelé kell osztani a rendelkezésre álló időt: az önmagában hasznos szabadidőre, a munkabérrel kárpótolt munkaidőre és az otthon végzett tevékenységekre, amelyek haszna abban áll, hogy a másnak kifizetendő költséget megtakarítjuk. Az átcsoportosítás logikája hasonló: azt feltételezzük, az idő eltöltését mindenki maga határozza meg és úgy optimalizál, hogy az összhaszna maximális legyen. Az aktivitási ráták egyébként elég nagy eltérést mutatnak időben és területenként is, ami a következőkkel magyarázható:

- a gazdasági körülmények eltéréseivel;
- a munkavállalói karakterisztika eltéréseivel;
- a kormányzati szabályozással;
- a statisztikai számbavétellel;
- a populáció sajátosságaival, egészségi állapottal, képzettségi szinttel, mobilitással stb.;
- a szokásokkal és társadalmi konvenciókkal.¹⁷

A piaci keresletet és kínálatot a szabad áralakulás – munkapiacról lévén szó a bérek változása – tereli egyensúlyi pozícióba, amely mechanizmus egyben az egyensúly tartós fennmaradásának is a biztosítója.

¹⁷ SMITH 2003: 31.

A munkabérek

A neoklasszikus logika szerint a vállalkozó a termelési tényezők határtermelékenysége és egységára alapján vásárolja össze az aktuális tényezőstruktúrát, ebből következően a tényezőtulajdonosok, így a munkavállaló is erőforrásának határtermelékenysége szerint részesül a jövedelemből. A termelés illusztrálására általában a lineárisan homogén Cobb–Douglas termelési függvényt használjuk, ahol a tényezők termelési rugalmasságának az összege egységnyi, a határtermékek és a tényezők szorzatai pedig kiadják a teljes termelést. A piaci verseny feltételei között a tényezők határtermékértéke egyenlő a díjazásukkal, tehát az úgynevezett kimerítési tétel értelmében minden termelési tényező megkapja díjazásként az általa létrehozott határtermék értékét.¹⁸ A munkakereslet tehát a határtermelékenységet tükrözi, a termelékenységet pedig egy sor tényező befolyásolja, például a képzettség, a rátermettség, a tőkeintenzitás, a munkakörülmények stb.

Az aggregált munkakínálat a népesség által felkínált munkaórák számát jelenti, ami az egy munkásra jutó munkaidő és az aktivitási ráta függvénye. Nyugati szemszögből még egy fontos összetevője van, a bevándorlás intenzitása.¹⁹ A gazdaságpolitika ugyanis több nyugati országban tudatosan épít a bevándorlás egy bizonyos folyamatos rátájának fenntartására. Az ILO (International Labour Office) statisztikája szerint a külföldön született, munkavállalási céllal országot váltók 2019-ben a világ munkavállalóinak alig 5 százalékát adták. A leggazdagabb országok esetében azonban a bevándorló munkavállalók aránya már átlagosan 18 százalék volt 2019-ben, mert a munkavállalási célú migráció legalább kétharmada tartósan a legmagasabb jövedelmű országokba, elsősorban az USA-ba és Nyugat-Európába irányul.²⁰ A gazdag olajállamok szintén nagy szívóhatással bírnak a globális munkaerőpiacon, ilyen módon számukra a munkapiaci kínálat folyamatosan kívülről is bővül.²¹

A kereslet és a kínálat együtt alakítja ki az egyensúlyi reálbért, amely mellett csak önkéntes munkanélküliség lehetséges, azaz lesznek olyanok, akik túl alacsonynak találják ahhoz, hogy munkába lépjenek. Akinek viszont megfelelő

¹⁸ MELLÁR 2017: 51.

¹⁹ SAMUELSON–NORDHAUS 2012: 368.

²⁰ ILO Global Estimates on International Migrant Workers, 2021.

²¹ A migráció európai hatásairól, a migrációs politika eszközeiről és lehetőségeiről lásd például részletesen KUTASI 2005.

a piaci bér, az munkába tud lépni, tehát egyensúly tud kialakulni a szabadon mozgó bérek mellett.

A bérek sokfélék, ennek magyarázataként elsősorban a munkaerő heterogenitása és a munkák sokszínűsége szolgál. Béreltérést okoznak a kompenzációs igények és az egyedi járadékok is. Utóbbiak az átlagosnál sokkal kiválóbb munkaerőre, előbbiek a kivételesen rossz vagy kockázatos munkára vonatkoznak. Ráadásul szegmentáltak a részpiacok is, a specializáció miatt csak korlátozottan helyettesíthetők egymással a szakmák képviselői, ők tehát nem versenyeznek, szegregált munkapiacokon jelennek meg. Így alakulhat ki az a helyzet, hogy a különböző ágazatok átlagbérei nagyon elszakadnak egymástól.

A konkrét munkabér alku tárgya, az alkupozíciók pedig nem azonosak és nem is változatlanok, az átlagbérhez képest is nagy lehet a szórás. Az utóbbi évtizedekben a fejlett országok munkavállalóinak egyébként összességében romlik a pozíciója a következő okokból: a munkanélküliségi ráták relatíve magasak, a sztrájkjogot korlátozzák, a bevándorló munkaerő magas számban áll rendelkezésre, a munkapiacok rugalmasabbakká váltak, a közvetlen tőkebefektetés alacsonyabb bérszínvonalú országokba tevődik át, a gyártás helyett pedig a rosszabbul fizetett szolgáltatások aránya nő a fejlett országokban. Ellentétes hatással járnának a foglalkoztatást segítő adóváltoztatások, a minimálbérek bevezetése, a szakszervezeti tömörülés és a teljes munkaidő nagyobb aránya. Utóbbiak kifejezetten nem jellemzik a nyugati munkaerőpiaci *korszellemet*, így a munkavállalói alkupozíció inkább romlik, ami nem engedi a nagyobb reálbér-növekedést.²² Hogy milyen lépésekben jutott el idáig a gazdaságtudomány, azt a következő fejezet tárgyalja.

²² PIVETTI 2013: 1218.

A nagy elődök munka- és bérelgondolásai

A preindusztriális korok közgazdászainak nézetei

A közgazdaságtani eszmetörténetet az ókorig szokás visszavezetni. A gazdasággal kapcsolatos elképzelések a 19. század végéig nem elkülönülten, önálló tudományként jelentek meg, hanem államelméleti, etikai, vallási és filozófiai írásokban lelhetők fel. Az ókori szerzők is foglalkoztak gazdasági kérdésekkel, a pénzzel, a hitellel, az árakkal, a kereslettel, a kínálattal és természetesen a munkával is. De másként és más célból, mint a modern vagy a premodern gazdasági elméletek kiötlői. Valamire való elmélet ma aligha nélkülözhet kvantitatív elemzéseket, statisztikailag szignifikáns alátámasztást és az elmélet hasznosságának ígértét, jelenjék az meg költségmegtakarításként, GDP-növekményként vagy legalább egy elvont tudástőke-felhalmozásként. Az ókori gondolkodásban a haszonelv hátrébb sorolódott, ha egyáltalán megjelent. A gondolkodás politikai, társadalmi és erkölcsi kérdésekre összpontosított. Az elméletek haszna inkább a társadalmi kapcsolatok megszilárdításának vagy létrehozásának vágyában fogható meg, az anyagi haszonszerzés helyett a presztízs és a becsület voltak inkább a bölcselek vezérmotívumai.

A legősibb írás munkafelfogása

A *Gilgames-eposzt* az emberi kultúra legrégebbi írásos lenyomataként tartjuk számon, sumer és akkád változatai alapján legalább négyezer éves történetet mesél el. Az eposznak vannak gazdaságszervezési vonatkozásai is, amelyek közül itt a munkaszervezés érdekes. Az eposz szerzője borzongással beszél a felépítő király kíméletlenségéről, amikor népét (minden bizonnyal a szabad férfiakat értve ez alatt) kényszermunkára vezényli.

„Pusztá helyre hajtja ki népét, éjjel-nappal falakat épít;
nem lágyítja meg panasz és jaj, éjjel-nappal falakat épít;
anyától fiát elszakítja, éjjel-nappal falakat épít;
a jegykendőket elszakítja, éjjel-nappal falakat épít.”²³

²³ A Gilgames-eposzról idéz SEDLÁČEK 2012: 38.

Az eposz szerint a felépítés lassú haladása, a munkatermelékenység növelésének szándéka viszi arra az uralkodót, hogy a munkásokat elszakítsa a családtól, megfossza a pihenéstől, a munka és az egyéb élettevékenységek közötti egyensúly fenntartásától. Az uralkodó közben a természetet is leigázní törekszik, igyekezete féktelen. A történetben az emberi törekvéseknek az isteni játszmák szabják a határát – s bár Gilgames maga is fél-, illetve *kétharmadrész* isten, az ember és a természet totális leigázásának kísérlete és a világrend megbontása nem sikerülhet, a király küldetésében végül elbukik. Az ókor mélyéről származó üzenet szerint hibát követ el, aki a munkatermelékenység érdekében gépként tekint a dolgozó emberre. Ez kissé ellentmond a köztudatban élő rabszolgatartó társadalmak berendezkedésének. Egyre több a bizonyíték azonban arra, hogy az ókorban a rabszolgaságnak a korábban feltételezettnél kisebb jelentősége volt, és a termelést – az ókorban kiemelkedő mértékben az élelmiszertermelést, de a nagy állami építkezéseket is – nagyobb részben nem rabszolga státuszú emberek, inkább szabadok, önálló gazdálkodók, korlátozottan szabad helóták végezheték. A rabszolgamunka ugyanis már a civilizációk hajnalán felvetett aligha feloldható etikai és termelékenységi problémákat.

A görögök a munkáról

Az ókori görög filozófusok sokat és mélyrehatóan foglalkoztak gazdasági kérdésekkel, igyekeztek értelmezni a munka fogalmát, a munkamegosztás előnyeit, és foglalkoztatta őket a bérezés kérdése is. Az ókori társadalmakban is voltak kivételesen megbecsült munkák – például a vallási szertartásokkal vagy a katonasággal kapcsolatban –, de jellemzően a társadalmi státusz nem munkából, hanem származásból vagy vagyonból eredt. Általános értelemben nem is használták a munka fogalmát, ahogyan mi tesszük, a rabszolgamunka például nem volt összevonható a szabad polgárok tevékenységével. Amikor egy ókori gondolkodó munkáról értekezett, gyakran a szellemi tevékenységet is kivonta a fogalomból, és csak a szabad emberek fizikai foglalkozásaira tekintett. Egyébként ezeknek a tevékenységeknek sem volt olyan egyszerű az esszenciáját megtalálni. Az ismert ókori civilizációk már kiterjedt munkamegosztásra építettek. Nemcsak a szakmák – iparágak – tértek el a mindennapi ténykedésüket illetően a horizontális specializációban, de vertikális munkamegosztás is érvényesült. Egyszerű és összetett, azaz magas szaktudást és gyakorlatot igénylő tevékenységek jelentek meg munkaként egymás mellett, ahogy a végrehajtó és az irányító

tevékenységek is a természetes munkastruktúra részét képezték. A munkáról való gondolkodást bizonyosan befolyásolta a szabad munkaerő szakmaszerkezete, ahol az ókorban – és a középkori gazdasági rendszerekben is – a földművelés dominált. A városi szabadok között jóval nagyobb számban voltak jelen iparosok, kereskedők, bankárok és egyéb változatos szolgáltatást nyújtó személyek, Athénban ezek a férfi lakosság több mint felét adhatták.²⁴

Az athéni férfiak önálló vállalkozóként, iparosként kerültek, hogy rendszeres és ismétlődő szolgáltatást végezzenek egyetlen munkáltató számára. A kor idealizált férfiképebe a folyamatos szolgálat nem fért bele, a teljes élet kulturális és társadalmi tevékenységek iránti laza elhivatottságot követelt, a munka az önkifejezés mechanizmusa volt, a rendszeres fizetéssel járó foglalkozást pedig lebecsülték. A foglalatosságok nem voltak egyenrangúak, a szolgáltatások a termeléshez képest hátrébb sorolódtak, a legnemesebb munka pedig az állam érdekében végzett tevékenység volt.

„Minden mesterség és minden vizsgálódás, de éppúgy minden cselekvés és elhatározás is, nyilván valami jóra irányul; tehát helyes az a megállapítás, hogy »jó az, amire minden irányul«. Csakhogy bizonyos különbség mutatkozik a végcélok tekintetében: némelyek csupán tevékenységek, mások a tevékenységeken kívül bizonyos tárgyi eredmények is. Persze, ahol a cselekvésen kívül egyéb célok is vannak, ott a dolog természeténél fogva a tárgyi eredmények mindig jobbak a tevékenységeknél. S mivel sokféle cselekvés, mesterség és tudomány van, sokféle a végcél is [...] Minthogy pedig a többi tudományt mind felhasználja, sőt ezenfelül még törvénykezik is arról, hogy mit kell tennünk, s mitől kell tartózkodnunk, természetes, hogy az államtudomány végcélja magában foglalja a többi tudomány céljait is, úgyhogy ez a cél az ember számára való jó.”²⁵

Az üzleti tapasztalatokat és készségeket a polgárok a saját háztartásuk irányításában, a családtagok és a szolgák életének szervezésében csiszolták. Az antik etika a kereskedelmet és a szolgáltatásokban való közreműködést szolgáinak ítélte, a szabad ember számára a mezőgazdasági alapú háztartások vezetése jelentette a természetes gazdálkodást.²⁶ Mindezek fényében nem meglepő, hogy az ókorban a munkáról nem gazdasági, inkább etikai és filozófiai definíciókat találunk, amelyekben a célkitűzés és a racionális döntés még benne foglaltatik, a haszonelv viszont hiányzik.

²⁴ HARRIS 2002: 68.

²⁵ ARISZTOTELÉSZ 1997: I. 1.

²⁶ COHEN 2002: 103.

„Abban, hogy a boldogságot a legfőbb jónak kell tartani, talán mindenki egyet is ért; kíváncsian azonban, hogy arról szóljunk világosabban: mi a boldogság lényege. Erre legkönnyebben úgy felelhetünk, ha meggondoljuk, hogy mi is az ember tulajdonképpeni munkája. Mert ahogyan a fuvalásnak, a szobrásznak, minden mesterembernek s általában mindenkinek, akinek valami munkája vagy tevékenysége van, ebben a munkájában nyilvánul meg a jó és a helyes, éppúgy van ez minden bizonnyal az »ember« esetében is, ha ugyan neki is van valami külön »emberi« munkája. [...] Mármint, az ember különleges munkája nem egyéb, mint a lélek értelemszerű – vagy legalábbis nem értelem nélkül való – tevékenysége; [...] minden munka csak akkor jó, ha a cselekvő alany sajátos természetére jellemző kiválóságnak megfelelően megy végbe.”²⁷

„[M]inden kiválóság azt a dolgot is jó állapotba juttatja, amelyiknek a kiválósága, és ennek a dolognak a munkáját is dicsérendővé teszi; [...] az ember kiválóságáról is elmondhatjuk, hogy az erény olyan lelki alkat, amelynek folytán az ember nemcsak jó lesz, hanem a maga munkáját is jól végzi.”²⁸

A munkavégzés specializálódásának indokát elsősorban a jobb minőségű termékekben látták, ahogy ezt Platón (Kr. e. 427–347) államelméletében kifejti. Praktikusan a munkamegosztás és az ókori piacok felvirágzása egymást erősítette, hiszen a mélyebb munkamegosztás az önellátás alacsonyabb szintjét jelenti, és a piaci árucsere növekedésével járt. A munkának azt a formáját, amelyet szolgák is elvégezhetnek – ideértve elsősorban a fizikai munkákat, de a legtöbb szolgáltatást is –, az ókorban kerülendőnek tartották, legalábbis a szabad férfiak számára. Még a munkavégzés irányítását is csak szükséges, de nemkívánatos tevékenységnek tekintették.

„Mert hisz egyik foglalkozás a másiknál megbecsültebb vagy szükségesebb [...] az úrnak tudománya viszont a szolgálkkal bánti tudás. Az úr szerepe ugyanis nemcsak az, hogy szolgákat szerez, hanem hogy azokat fel is használja. Ebben a tudásban azonban semmi különös vagy magasztos vonás nincs; mert csak amit a szolga elvégezni képes, azt kell az úrnak elrendelni tudni. Éppen ezért, akiknek megvan rá a módjuk, hogy ne maguk vesződjenek az ilyesmivel, azoknál a sáfár veszi át ezt a szerepet, ők maguk pedig a közéletnek vagy a bölcseletnek élnek.”²⁹

Hogy Arisztotelész (Kr. e. 384–322) miként ítélte meg az egyes munkafajtákat, jól szemlélteti a vagyon lehetséges eredetére vonatkozó fejtegetése – e szerint vannak természetes életformák, mint a földművelés vagy a vadászat,

²⁷ ARISZTOTELÉSZ 1997: I. 6.

²⁸ ARISZTOTELÉSZ 1997: II. 5.

²⁹ ARISZTOTELÉSZ 1969: I. 7.

és természetellenesek, mint a kereskedelem, a hitelezés³⁰ – vagy a városállam kívánatos felépítésére vonatkozó nézetei.

„Mert a városállam sem egyetlen, hanem több részből áll, mint már többször mondtuk. Egyik az élelem megszerzésével foglalkozik, ezek az úgynevezett földművesek, a másodikat iparososztálynak hívjuk (ez a mesterségekkel foglalkozó osztály, amely nélkül városállam nem létezhet; ezen mesterségek némelyike elengedhetetlenül szükséges, más része pedig csak a fényűzésért és a kényelemért van); harmadik a piaci árusok (így azokat nevezem, akik adás-vétellel, tengerentúli és kiskereskedelemmel foglalkoznak); negyedik a bér munkásság, ötödik pedig a harcosok rendje.”³¹

Szükség van a vagyonosokra is, akik a közterhet viselik, továbbá a közigazgatást és az igazságszolgáltatást ellátókra és a tanácskozó, döntéshozó politikai testületekre is a működő városállamban. Bírálta Szókratészt, aki a városállamot alkotó polgárok között csak a termelő, hasznot hajtó csoportokat sorolja fel, miközben a politikai feladatokat ellátó bölcsek magasabb rendű és szintén nélkülözhetetlen munkát végeznek.

„[S]zükséges, hogy legyen valaki, aki igazságot szolgáltat és ítélkezik. Ha tehát a lelket inkább tekintjük valamely élőlény fő részének, mint a testet, akkor a városállamnak is inkább azon tényezőit kell figyelembe vennünk, mint az életszükséglet kielégítésére irányulókat”³²

Xenophón (Kr. e. 430–354) athéni filozófust, Platón kortársát az első közgazdászként és a tudomány névadójaként is emlegetik. Több könyvben is foglalkozott közgazdasági kérdésekkel. *De vectigalibus* című művében a városállam gazdálkodását elemezte, *Oeconomicus* című könyve a háztartási gazdálkodással foglalkozott, mind makro-, mind mikroökonómiai problémákat tárgyalva. A közkeletű vélekedéssel szemben, miszerint Adam Smith lett volna az első, aki a specializáció gazdasági előnyeit felismerte, álljon itt egy idézet Xenophóntól:

„Hiszen a kisvárosokban ugyanaz az ember csinálja az ágyat, az ajtót, az ekét, az asztalt, sőt gyakran a házat is ő maga építi, és még így is örül, ha elég munkája akad, hogy meg tudjon élni. És természetes, hogy akinek sok mindent kell készítenie, nem csinálhat

³⁰ ARISZTOTELÉSZ 1969: I. 8.

³¹ ARISZTOTELÉSZ 1969: IV. 4.

³² ARISZTOTELÉSZ 1969: IV. 4.

mindent szépen. Viszont a nagyvárosokban egyetlen mesterség is elég a megélhetéshez, hiszen számtalan embernek van szüksége minden egyes szakmára. Sőt gyakran nem is kell egy egész: az egyik például csak férfi-, a másik meg csak női lábbeliket készít, sőt van, aki csak cipőfoltozásból vagy -tisztításból él, az egyik csak szabja a bőrt, a másiknak meg nincs más dolga, mint hogy összevarrja a darabokat. És természetesen, hogy mindenki annál tökéletesebben végzi feladatát, minél egyszerűbb munkát végez. Ugyanígy áll a helyzet a szakácművészetnél. Mert ahol ugyanaz teríti le a heverőt, díszíti az asztalt, és gyúrja a tésztát, vagy készíti hol az egyik, hol a másik mártást, azt hiszem, ott úgy sikerül minden, ahogy éppen sikerül. Ahol viszont az egyiknek csak az a dolga, hogy a húst megfőzze, a másiknak, hogy megsüsse, ahol más főzi és más süti a halat, ahol valaki kizárólag kenyéret készít, mégpedig nem is mindenfajta, hanem elég, ha egyetlen kedvelt fajtával arat tetszést, azt hiszem, ilyen helyen szükségképpen mindent tökéletesen készítenek el.”³³

A görögök a munkát egyértelműen negatív jelenséggként definiálták, nem véletlen, hogy a latin *poena* ('büntetés') az ógörög ποινή szóból ered. A fizikai tevékenységeket különösen kevésre tartották, mert ezek megkövetelték az embertől, hogy gyakorlatias gondolkodást használjon, ezzel addig *brutalizálva* az elmét, míg az alkalmatlanná vált az igazságról való gondolkodásra. A szakképzett mesterségek társadalmi értékét ugyan elismerték, de erkölcsi értéket nem tulajdonítottak az efféle munkának.

A tevékenységek között egyértelmű hierarchiát állít Platon és Arisztotelész is. Mindkét filozófusnál a városállamot irányító bölcsek és államférfiak önkéntes munkája számít magasabb rendű munkavégzésnek, Arisztotelész a következőképpen kategorizál.

„Különböző életformák vannak. [...] csak a szükséges dolgok végett fáradoznak; így a közönséges, pénzhajhászó, szolgákhoz illő mesterségek üzői. Közönségesnek nevezem azokat, amelyek csak a hírnévvel törődnek, szolgálathoz illőnek, amelyet ülve végeznek és fizetés fejében, pénzhajhászónak a piaci és a szatócstevékenységet. Mivel a boldog életvitelhez, mint az előbb említettem, háromféle jót rendelünk hozzá, amelyek a legfőbb javak az emberek számára: az erényt, a belátást és a gyönyört – láthatjuk, hogy három a száma azoknak az életformáknak is, amelyeket mindenki, akinek módjában áll megválasztani, hogy milyen módon éljen, előnyben részesít: a közügyekkel foglalkozó, a filozófusi és az élvezethajhászó életforma. Közülük ugyanis a filozófus a belátással, vagyis az igazságra vonatkozó szemlélődéssel, a közügyekkel törődő ember a derekas, vagyis az erényből fakadó cselekedetekkel, az élvhajhász pedig a testi gyönyörökkel kíván foglalkozni.”³⁴

³³ XENOPHÓN 1979: VIII. 2.

³⁴ ARISZTOTELÉSZ 1975: I. 4.

Xenophón filozófustársaihoz képest is erős közgazdasági affinitását jól jelzi, hogy nála a munkához kapcsolódó megvetés kevésbé érződik, mint híres honfitársainál, Platónnál és Arisztotelésznél. Egy hasonló atya-fia beszélgetés, mint a *Szent István király intelmei Imre herceghez* címűben, a következőképpen hangzik Xenophón művében:

„No, és arra emlékszel-e, amiről máskor beszélgettünk: az istenek végzése, hogy a képzett ember jobban él, mint a képzetlen, és hogy aki szorgalmas és gondos, az többre viszi, és biztonságosabban él, mint a lusta és a nemtörődöm. És megállapodtunk benne, hogy az ember tegye meg előbb a kötelességét, és csak aztán kérjen boldogságot az istenektől.”³⁵

A munkát végzők munkájának igazságos díjazása nem volt kiemelt vizsgálódási terület az ókorban. Már csak azért sem, mert a fizetségért végzett munka eleve alantas természetű volt az államért, a családért, az *erényért* végzetthez képest.

„Mármost, hogy a hasznos dolgok közül a mindennapi életben szükségeset tanulni kell, az egészen természetes; de az is nyilvánvaló, hogy nem minden ilyet kell megtanulni, mivel különbség van a szabadokhoz méltó és méltatlan foglalkozás közt, ezért tehát csak oly hasznos dolgokkal szabad törődnünk, melyek a velük foglalkozót nem alacsonyítják le. Lealacsonyítónak tekintjük pedig azt a munkát, mesterséget vagy tudományt, amely a szabad ember testét, lelkét vagy értelmét az erény alkalmazására és gyakorlására kép-telenné teszi. Ezért alantas foglalkozásnak tartjuk mindazt a mesterséget, amely a testet eltorzítja, így tehát a napszámos munkát is; mert ez az elmét leköti és tunyává teszi. Sőt, még a szabad tudományok némelyikében is csak akkor nem lesznek szolgalelkűvé, ha csak egy bizonyos fokig mélyednek el bennük, mert aki túlságos buzgalommal veti magát rájuk, az az említett hibába esik. Az is nagy különbséget jelent, hogy ki miért tesz vagy tanul valamit: ha magáért, barátaiért vagy az erényért teszi, ez nem méltatlan egy szabad emberhez; de ha ugyanazt mások kedvéért teszi, ez könnyen megfizetett vagy rabszolgai munkának vehető.”³⁶

Végezetül még egy idézet, amely Arisztotelész fenntartásait mutatja az ipari tevékenységet végző szabadokkal, a bér munkás iparosokkal szemben. Láthatóan az iparos tevékenységet közelebb érzi a mélyen megvetett rabszolgamunkához, mint a szabadok dicséretes ténykedéséhez.

³⁵ XENOPHÓN 1979: I. 6.

³⁶ ARISZTOTELÉSZ 1969: VIII. 2.

„Valóban, az ősidőkben némely helyen a rabszolgák és idegenek voltak a kézművesek, s ezért nagy részük ma is az: a legtökéletesebb városállam nem csinál a kézművesből polgárt. De ha mégis polgár, akkor a polgári erényt, amelyről szoltunk, nem tulajdoníthatjuk mindenkinek, még a szabadoknak sem, hanem csak azoknak, akik a kényszerű munkától mentesítettek.”³⁷

A bérezés legfeljebb az igazságosság és a tisztességes gazdálkodás oldaláról merült fel. A megfelelően erkölcsös bérezés alapja már az ókori gondolkodóknál is az érdekeltség fenntartása volt.

„[S]enki sem lehet jó gazda anélkül, hogy lelkesse és engedelmessé tegye a munkásait; ahogy a kapitánynak, aki az embereket az ellenség ellen vezeti, arra kell törekednie, hogy megjutalmazza azokat, akik utasításait követik és megbünteti az engedetleneket.”³⁸

Bizonyos, hogy már az ókorban felmerült a bérek alakulásánál a kereslet és kínálat szerepe is, mert azok áralakító hatásával tisztában voltak, de ennek konkrét kifejtése nem történik meg a ránk maradt gazdaságfilozófiai munkákban.³⁹

A görögök azt a hitet vallották, hogy az ember erkölce és bölcsessége egyenesen arányos az adott személy szabadidejével. Aki akkor is dolgozik, amikor nincs szükség rá, azt kockáztatja, hogy elmossa a szolga és a mester közötti különbséget, és maga is szolgalelkűvé válik. Bizonyos értelemben a görög demokrácia és kultúra az önkéntes hivatalvállaláson nyugodott, amelyet az ember szabad akaratából, a városállam érdekében végzett; aki ezt a kulturális normát fizetett munka igényével veszélyeztette volna, azt könnyen az a vád érthette, hogy magát az államot akarja felforgatni.

A rómaiak a munkáról

Jellemzően a rómaiak sem tartották nagyra a fizikai munkatevékenységet, Marcus Tullius Cicero (Kr. e. 106–43) több munkájában is megvetéssel ír az iparos-munkáról és a kereskedők, uzsorások pénzszerzéséről is.

³⁷ ARISZTOTELÉSZ 1969: III. 5.

³⁸ XENOPHON 2008: V. 15.

³⁹ Arisztotelész említi például Thalész esetét, aki bölcsességét bizonyítandó szezón előtt felvásárolta az olajpréseket, a kereslet és kínálat megbontásával pedig felverte az árakat. Lásd ARISZTOTELÉSZ 1969: I. 11.

„Hogy mely mesterségek és kereseti lehetőségek méltók egy szabad emberhez, melyek tisztességtelenek, arról körülbelül a következőket halljuk. Először is helytelenítik az olyan keresetmódokat, mint a vámszedőké, az uzorásoké, amelyek az emberek ellenszenvébe ütköznek; szabad születésűhöz nem méltó és alantas mindenféle bémunkás keresete, mivel erőikifejtését és nem alkotómunkáját fizetik meg. Ezek díjazása szolgásguk bére. Hitványnak kell tartanunk azokat is, akik azért vásárolnak a kereskedőktől, hogy nyomban újból eladják. Semmi hasznuk sincs, csak ha hazudnak, márpedig nincs visszatartóerő, mint a hamisság. Alantas iparban tevékenykedik az összes kézműves, a műhely ugyanis nem igényel semmiféle szellemi képességet. Legkevésbé azokat a mesterségeket kell becsülnünk, amelyek az élvezeteket szolgálják: halárus, hentes és szakács, mészáros és a horgász, ahogy Terentius mondja. Ezekhez, ha úgy tetszik, hozzátehetjük a kenőszerszárusokat, a táncosokat és a kockajátékosok egész hadát. Vannak viszont mesterségek, amelyek több eszt kívánnak, és nem jelentéktelen hasznot hajtanak, mint például a gyógyászat, az építészet és a tiszteletre méltó dolgok tanítása. Ezek megbecsülést szereznek azoknak, akiknek társadalmi rangjával összhangban vannak. A kereskedelmet hitványnak kell tartanunk, de a nagy árubőséggel rendelkező nagykereskedelem nem éppen megvetendő, mivel mindenhol sokféle cikket szállít, és rengeteg vevőt lát el, anélkül hogy bárkit is rászedne.”⁴⁰

Marcus Terentius Varrónak (Kr. e. 116–27) azonban fennmaradt *A mezőgazdaságról* című írása,⁴¹ ahol nagy elismeréssel szól a parasztok szorgalmas munkájáról. A földművelés – különösen a saját birtokon való gazdálkodás – különben a munkák közül kiemelkedett, még Cicero is örömforrásként beszél a földművelésről.

„Én azt hiszem, hogy a gazdák életmódja jár legközelebb a bölcs élethez; mert nekik a földdel van dolguk, amely sohasem tagadja meg a szolgálatot, és sohasem adja vissza kamat nélkül azt, amit kapott, csakhogy néha kisebb, legtöbbször azonban nagyobb haszonnal. [...] Legalábbis az én nézetem szerint alig lehet ennél boldogabb életmód, nemcsak mert hasznos, mivel a földművelés az egész emberi nemnek üdvös, hanem mert gyönyörűséget nyújt, és bőségben ontja mindazokat a dolgokat, amelyek az emberek táplálásához és egyszerűsággal az istenek tiszteletéhez szükségesek.”⁴²

A rabszolgákról

Feltétlenül szót kell ejteni az ókorban kisebb-nagyobb mértékben elterjedt rabszolgamunkáról. Mózes korától a 17. század végéig lényegében minden jelentős

⁴⁰ Cicero *A kötelességekről* című művét idézi SÁRY 2017: 522.

⁴¹ VARRO 1971.

⁴² Cicero *Az idősebb Cato vagy az öregségről* című művét idézi SÁRY 2017: 522.

államférfi, filozófus, teológus, író és természettudós elfogadta a rabszolgaság létezését és legitimitását. A rabszolgaságra a dolgok természetes rendszerének részeként gondoltak. Háromezer éven át mindenki számára evidencia volt, hogy míg egyeseknek alávetettség, másoknak uralkodás a sorsuk. A rabszolgamunka azonban a szabadok munkatevékenységével elméletben sem volt összevonható. A szabad munkások munkakörülményei vagy egyéb jogai sem különösebben érdekelték a filozófusokat. A rabszolgák pedig a társadalmi hierarchiában annyira lent helyezkedtek el a szabad férfiakkal összevetve, hogy esetükben a jogot nem is tartották értelmezhetőnek.

„A fiúnak meg az apjával szemben, és a rabszolgának az urával szemben, úgy tűnik, semmiféle joga nincs. Hiszen a lábamnak sincs, a kezemnek sincs és hasonlóképpen egyik testrészemnek sincs velem szemben semmiféle joga. [...] És a rabszolgának ugyanezen ok miatt nincs joga az urával szemben: hiszen a rabszolga tárgya az urának. [...] Az asszony és a férfi közösségében megnyilvánuló igazságos közel áll az állami igazságossághoz. Az asszony ugyanis kevesebb ugyan a férfinál, de közelebb áll hozzá, mint a rabszolga, és bizonyos módon nagyobb egyenlőség is illeti meg.”⁴³

A rabszolgaság egyébként az ókori világ szerves része volt, de igazán kiterjedt a Római Birodalomban vált. A földbirtokok méretének növekedésével rabszolgák ezreire volt szükség a nagyüzemekhez, és a bánásmód is egyre rosszabb lett. A rómaiak számára a földművelés – a saját birtokon való gazdálkodás – maradt csak erényes munka, amiben a szabad ember is örömet lelhetett, de a kereskedést, iparostevékenységeket ők is lebecsülték. Az antik korszak munkával kapcsolatos normái tehát éles ellentétben álltak napjaink munkamoráljával. Arisztotelész a rabszolga helyét a társadalomban az alábbiak szerint határozta meg.

„[A]z egyes mesterségeknek föltétlenül szükségük van a maguk külön-külön szerszámára, hogy a munka eredményes legyen, a szerszám pedig részben élettelen tárgy, részben élőlény, ahogyan például a hajókormányosnak a kormányrúd élettelen, a matrözlegény pedig élő eszköze (mert segédeszközként szolgál a mesterségben) [...] a szolga olyan, mint egy élő, szerzett tárgy. S valóban, bármely szerszámnál többet érő szerszám minden alárendelt kisegítő személy. Mert ha minden szerszám parancsra vagy a maga jószántából el tudná végezni munkáját, [...] nem volna akkor szükségük se az építőmestereknek mesterelegényekre, se az uraknak szolgákra. Mármint, míg az említett szerszámok valaminek az elkészítésére szolgáló eszközök, addig a szerzemény csak arra való, hogy vele valamit

⁴³ ARISZTOTELÉSZ 1975: I. 33.

tegyünk [...] S így az úr a szolgának csupán ura, de nem hozzá tartozik, míg a szolga nemcsak hogy szolgálja az úrnak, hanem teljességgel az övé. Mindebből tehát kitűnik, hogy mi a szolga természete, tartalma és jelentése; ti. aki ember létére, természettől fogva nem a maga ura, hanem másnak a tulajdona, az a természet rendje szerint szolga; mástól függő ember pedig az, aki ember létére csupán szerzett tárgy, s mint ilyen csak eszköz, mely cselekvésre szolgál, s éppen csak különválasztható attól, aki használja.”⁴⁴

A megfogalmazásból kitűnik, hogy a filozófus számára a rabszolga nem egyszerűen termelőeszköz, nem is bér munkás vagy kizsákmányolt személyiség, hanem úgyszólván szimbioziszban él a mesterével, annak képességét növeli. A filozófus odáig megy, hogy egy bizonyos érdekközösséget és barátságosságot, istápoló és nevelő szerepet tulajdonít a mesternek.⁴⁵ Ilyen megközelítésben a kizsákmányolás problémája vagy a méltányos bérezés a rabszolgák esetében fel sem merült.

Az ókori gondolkodásra nem volt jellemző, hogy a mesterek valaha is kiszámították volna a nettó nyereséget, amelyre a rabszolgák tartása révén szert tettek, bár nyilvánvalóan tisztában voltak a vételárral és a fenntartási költségekkel. A rabszolgák többsége a háztartásban és a magánbirtokon tevékenykedett, soha piacra nem kerülő termékeket állított elő és házi szolgáltatásokat végzett. Nem tudunk arról, hogy az ókori gazdaságokban az egyénre szülő termelékenységet számba vették volna, így számítható lett volna egy-egy szolga pénzbeli haszna. Elvárható volt a rabszolgák tisztességes ellátása, étkeztetése, ruházkodása, szükség szerinti oktatása, gyógyítása, tehát a rabszolga tartás kiadásokkal járt, nem is engedhette meg magának minden szabad polgár.

A rabszolgaság intézményét főként a hadjáratok tartották fenn, de ismert volt az adórszolgaság intézménye, és előfordult az önkéntes szolgaság is, amikor az elszegényedett ember maga vállalta a szolgálatot eltartása fejében.

Spártában és Krétán helóták, állami rendelkezés alatt élő, félig rabszolgák is dolgoztak, akik szintén hódítás útján kerültek szolgasorba. Az ő sorsuk azonban a középkori jobbágysággal volt rokon, mert földművelést végeztek, tulajdont szerezhettek, családot alapíthattak és termékeiknek adott részét kellett beszolgáltatniuk. A bérezésük azonban nem jelentett különösebb etikai problémát a filozófusoknak, egyszerűen életben kellett maradniuk.

⁴⁴ ARISZTOTELÉSZ 1969: I. 4.

⁴⁵ KYRTATAS 2002: 141.

Polgári indusztriális nézetek

Az ókori filozófiák után időrendben a középkori bölcselek következnének, Luther, Kálvin és Aquinói Szent Tamás munkaelméletét ki kell emelni, erre azonban majd a világvallások munkafelfogását részletező fejezetben kerül sor. Ezek a munkafilozófiák ugyanis a korábbiaknál és a későbbieknek is sokkal mélyebben ágyazódtak a hittételek közé. Így az időrendiség sérül ugyan, de az egyházfilozófusok üzeneteinek logikája világossá válik.

A merkantilisták

A polgári közgazdaságtan nézetei a vallási köntöst jellemzően levetkőzték, a felvilágosodás világtrendjének hatására a tudósok a magyarázataikat logikus érveléssel, tapasztalati tények sorolásával és tudományos módszerekkel igyekeztek alátámasztani.

A 16. századtól a 18. század közepéig uralkodó közgazdasági gondolkodást a merkantilista gazdaságfilozófia dominálta. A merkantilisták úgy gondolták, hogy egy nemzet jóléte azon múlik, hogy képes-e kereskedelmi többletet elérni és fenntartani. Ennek érdekében létfontosságúnak tartották, hogy az exportált termékek ára alacsony maradjon. Mivel a korban a termelési költségek terén a munkabér dominált, ezért nagy hangsúlyt fektettek a bérek szintjére. Logikus volt az érvelés, hogy a béreket a lehető legalacsonyabb szinten kell tartani, ezzel a közvetlen munkaerőköltségeket és így az exportárakat is minimalizálni. A béreknek ugyanakkor a legalapvetőbb anyagi szükségleteket fedezniük kell, másként a munkaképesség nem lenne fenntartható, de az ezt meghaladó bérfizetés már indokolatlanul veszélyeztetné az exportképességet, tehát kerülendő. A merkantilisták emellett úgy vélték, hogy azért is alacsony bérekre van szükség, mert csak így bírhatók rá a munkások a rendszeres és folyamatosan munkára. A merkantilista gondolkodás paradoxona, hogy végső soron a nemzet gazdagsága a dolgozói szegénységen nyugszik, s ha a dolgozók alapelveként nem részesülhetnek a gazdagságból, vajon beszélhetünk-e a nemzet gazdagságáról.

Az elmélet azon a véleményen nyugodott, hogy a munkás eredendően ellenzi a munkát, tehát a nélkülözés kényszerítő ereje nélkül tétlen lenne. Daniel Defoe (1661–1731) az angol munkások lustasággal és részegséggel való

szennyezettségéről beszélt,⁴⁶ Thomas Mun (1571–1641) pedig arról, hogy az ínség és a nélkülözés teszi bölccsé és szorgalmassá a népet.⁴⁷

Azt is állították, hogy a munkavállalók csekély belátással bírnak az anyagiakat illetően, ezért nem reagálnak a bérösztönzőkre, tehát magasabb bérrrel nem ösztönözhetők több vagy jobb munkára, csak tétlenségre vagy kicsapongó életmódra. A kor gondolkodóinál megjelenik az a nézet is, hogy a munkások életszínvonalának emelkedése a társadalmi rend megbomlásához, lázadáshoz vezethet, tehát szerintük az alacsony bérszint az alsóbb rétegek politikai ambícióinak megghiúsításához és a fennálló társadalmi rend megőrzéséhez is hozzájárult.

Az 1750 előtti időszakban a munkáltatók oldalán többször felmerült az a vélekedés, hogy a béreket csökkenteni kellene – a nominálbérek csökkentésével vagy alapvető élelmiszerek árának emelésével, vagy akár a bevándorlás ösztönzésével –, mert azok indokolatlanul magasak. Mások viszont a bércsökkenést az állami beavatkozástól várták, és olyan intézkedéseket szorgalmaztak, amelyek a megélhetési bért az élelmiszerárak minimalizálásán keresztül csökkentik.⁴⁸

Hogy a munka erkölcsi kötelesség, a munkára nevelés pedig a szülők, az egyházak és az állam közös feladata, a merkantilisták idején is élő doktrína maradt – ahogy a középkorban is az volt. A munkások nagyobb részének munkaellenes attitűdjéről számoltak be. Ez valóban tapasztalati tény volt, bár ennek sokkal inkább az lehetett az oka, hogy a munkák nagy része fáradtságos és monoton volt, nélkülözött minden kreativitást, és nem az általánosan feltételezett alacsony morál és jellemhiba.

A foglalkozások presztízse ebben az időszakban is nagyon eltért, bár az alábbi, ismert szatíra szinte minden polgári tevékenység árnyoldalát megemlíti. Érdemes megfigyelní, hogy a szolgáltatások vannak leginkább pellengérré állítva.

„Ez kis munkával, nagy vagyonnal üzletbe vág még több haszonnal, annak meg kaszát és kapát juttat sorsa egy éltén át. Hol izzadnak szótlan rabok, s véren vesznek egy falatot sok oly mesterséget visel, melyhez tanoncídő se kell, se töke, csak pimasz pofa, s műhelyt állíthat bárhova: mint jós, kuruzsló, talpnyaló, strici, zsebes, kártyás, lotyó s mindaz, ki ellenség gyanánt – ravasz-rejtve egyébiránt – hasznot húz a könnyelmű, jámbor szomszéd szorgalmas robotából. Himpellér volt nevük, de jobb nem járt a dolgosnak se ott; család minden szakmába volt, ahány mesterség, annyi folt. Az ügyvédekre jó világ volt, gyakor perek, sűrű vizsályok, s ők a regisztrert elvetették, nehogy ügyeik száma essék, mintha

⁴⁶ DEFOE 1704.

⁴⁷ MUN 1664.

⁴⁸ SPENCER 2010: 11.

törvény volna: jogával, nem élhet senki, csak per által. Nyújtották az ügy menetét, s több pénzt csikartak egyre még s hogy egy rossz ügyet védjenek, úgy vizsgáltak törvényeket mint boltot, házat betörő: legjobban át hol törhető. Orvosok a vagyont s nevet többnek vélték, mint a betegek gyógyulását; tanulva váltig – nem hivatásuk praktikáit, de fontoskodni, mogorva képpel, bírni a patikus kegyével, bábát, papot s mindent dicsérni, mi a szülést s halált kíséri, túrni, hogy mindenütt fecsegnek, hogy a beteg diktál receptet; mosolyogva hogyvánt rebegni, egész családnak hízelegni, s túrni, minél nincs átkozottabb: pimaszságát az ápolóknak.”⁴⁹

A szatíra valójában nem a foglalkozások feleslegességét, ellenkezőleg, azok anyagi haszonszerzést, ilyen módon társadalmi jólétet generáló hatását igyekszik bizonyítani a magánvétek-közkerkölcsök dilemmáját feszegetve.

A bérfizetés a polgári foglalkozásoknál természetes volt, bérből élni nem jelentett már alantas életformát, a bér a tisztas munka megérdemelt ellenértéke volt. A munkaadónak a bérköltség gyakran a legnagyobb kiadása volt, a kalkulációkban különös figyelem került rá. A 18. század végén született a felismerés, hogy a teljes munkabérköltség helyett a fajlagos munkabért kellene inkább tekinteni, a haszonszámítás így realisabb képet mutatna. Ez egyben a béreknek az átlagos értéktől való eltérítését is magával hozta, aminek ösztönző erejét szintén világosan látták már. Így tehát a béremelés *win-win* szituációt eredményezett egyes munkaadók és munkavállalók között, ha a béremelésért cserébe nőtt a termelékenység.

Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a szakadatlan munka, az alacsony bérek nem szolgálják a munkások készségeinek és kreativitásának kiaknázását, ellenben a testi-lelki egészség ellen hatottak. Ráadásul Angliában azt is észlelték, hogy az alacsony reálbérek kivándorláshoz, sőt politikai elégedetlenséghez vezethetnek.

Joggal feltételezhetjük, hogy a gazdasági és társadalmi körülmények változása miatt alakultak át a munkához kapcsolódó teóriák is. A bérek magasabb szintjét nem a munkásokkal szembeni önzetlenség érzése miatt szorgalmazták, egyszerűen pragmatikus eszköz volt a zavarok csökkentésére, ha a helyzet ezt indokolta. David Hume (1711–1776) nézetei illusztrálják ezt a kettősséget: szerinte a bérek nem lehetnek olyan magasak, hogy téflenségre ösztönözzenek, de nem lehetnek olyan alacsonyak sem, hogy súlyos megélhetési problémák között tartásák a munkásokat.⁵⁰

⁴⁹ MANDEVILLE 1996: 6–7.

⁵⁰ HUME 1739.

Smith munka- és bérelmélete

Adam Smith (1723–1790) skót professzor, akit a közgazdaságtan alapító atyjaként emlegetnek, bár munkássága nagy részét az etika tárgykörében való vizsgálódásnak szentelte, korszakos zseniként való kezelését *A nemzetek gazdagságának*⁵¹ köszönheti. Életművének feldolgozói szerint ugyan teljesen félreértjük a világlátását, ha csak a közgazdasági fejtegetéseit tanulmányozzuk,⁵² de tény, hogy fő művében ott találjuk a mai fősodratú közgazdaságtan számos tételét.

Smith a munkának kiemelkedő jelentőséget tulajdonított. Munkafelfogásában azonban korántsem annak erkölcsi tartalmát hangsúlyozta. Nála az egyes ember erkölcsös életének nem kritériuma a munkavégzés, az embert magát nem minősíti, mikor mennyi munkát végez, ugyanakkor a társadalom egészét tekintve csakis az elvégzett munka – különösen a produktív munka – biztosítja a jólétet és a boldogságot.

„Minden nép életében az évről évre kifejtett munka az a tényező, amely az évente fogyasztott szükségleti és kényelmi cikkeket elsősorban szolgáltatja. Ez mindig vagy a kifejtett munka közvetlen termékeiből áll, vagy abból, ami a közvetlen termékek ellenében más népektől vásárolható.

A nép tehát aszerint lesz szükségleti és kényelmi cikkekkel bővebben vagy szűkösebben ellátva, hogy kisebb-e vagy nagyobb az az arány, amely a közvetlen munkatermékek, illetve az értük beszerezhető termékek mennyisége és a fogyasztók száma között fennáll. Ezt az arányt viszont minden népnél szükségképpen két körülmény szabályozza: először a munka kifejtése során általában megnyilvánuló gyakorlottság, szakszerűség és értelmesség, másodszor pedig a hasznos munkát végző és ilyen munkát nem végző egyének közötti számarány. Bármilyen legyen az ország talaja, éghajlata vagy területi kiterjedése, ellátottságának bőséges vagy szűkös volta adott helyzetében évről évre ettől a két körülménytől függ.”⁵³

A munka Smith számára az értékteremtés eszköze volt. A csereértéket – a dolog birtoklásával járó azon képességet, hogy érte más dologhoz lehet hozzájutni – ugyanis a benne foglalt munka határozza meg.

„Minden dolog valóságos ára, vagyis amibe az annak kerül, aki meg akarja szerezni, a megszerzésével járó fáradság és erőfeszítés. Annak pedig, aki azt megszerezte, hogy

⁵¹ SMITH 1959.

⁵² SEDLÁČEK 2012.

⁵³ SMITH 1959: 49.

eladja vagy valami más ellenében elcserélje, minden dolog valójában annyit ér, amennyi munkát és erőfeszítést vele megtakaríthat vagy másokra átháríthat.”⁵⁴

Munkával – általában praktikusan munkaórában – mérhetőnek vélt minden létrehozott terméket, amely piacra került. Produktív munkának azt a tevékenységet tekintette, amely árut eredményezett, de elismerte, hogy improduktív – szolgáltató – tevékenységekre is szükség van. Nem világos azonban, a szolgáltatásokba fektetett munka hogyan termel értéket e logika szerint, ha nincs tárgyi produktuma. A munka munkaórában meghatározható értéke viszont mind a termelő, mind a szolgáltató tevékenységeknél meghatározható. „[A] munka az egyetlen egyetemes, úgyszintén az egyetlen pontos mértéke az értéknek, az egyedüli mérőeszköz, amelynek a segítségével a különféle áruk értékeit bárhol és bármikor összehasonlíthatjuk.”⁵⁵

Smith a piaci mechanizmus önszabályozó erejében hitt, de be kellett ismernie, hogy az árak nem mindig tükrözik helyesen az értéket, azaz a korrekt munkamennyiséget.

„Noha minden áru csereértékének az igazi mértéke a munka, az áruk értékét általában mégsem ennek az alapján becsülik. Sokszor nagyon nehéz két különböző munka mennyiségének az egymásközi arányát megállapítani. A két különböző munkával eltöltött idő ismerete nem mindig elég ennek az aránnak a meghatározására. Számításba kell venni a kiállott fáradoalmak és a kifejtett szellemi erőfeszítés különböző voltát is. Súlyos fáradozással eltöltött egy órában esetleg több munka rejlik, mint két órai könnyű elfoglaltságban; ugyanúgy több munka lehet egy órányi elfoglaltságban olyan foglalkozás terén, amelynek a megtanulásához tíz év szükséges, mint egyhavi szorgos tevékenységben valamilyen egyszerű foglalkozási ágban. Csakhogy semmiképpen sem könnyű dolog valamilyen pontos mértéket találni akár a testi fáradozás, akár a szellemi erőfeszítés mérésére. A különböző fajta munkából származó különféle termékek egymásközi cseréjénél bizonyos fokig persze figyelembe veszik mind a kettőt. A szabályozás azonban nem történik valamilyen pontos mérték alkalmazásával, hanem a piacon végbemenő alkudozással és egyezkedéssel; az így elérhető megközelítő kiegyenlítődés nem pontos ugyan, de mégis elégséges a mindennapos élet ügyleteinek a lebonyolítására.”⁵⁶

Olyan, mintha a korlátozott racionalitás mai felfogásának ismeretében azt rögzítenénk, hogy bár a valódi *munkaérték* gyakran nehéz megállapítani, elég jól megközelítjük a piaci cserék gyakorlatában, az alkufolyamatok révén, a pénz közvetítésével.

⁵⁴ SMITH 1959: 79.

⁵⁵ SMITH 1959: 85.

⁵⁶ SMITH 1959: 80.

A merkantilisták a munkásjellemről lesújtó véleménnyel voltak; Smith is osztotta a véleményüket, amikor a munkásokat lustaságra és munkakerülésre hajlóknak írta le. Azt az elterjedt nézetet is megfogalmazta, hogy a munka elkerülésének vágya a szegények körében a legnagyobb. De a megoldást nem a szegénység konzerválásában látta.

„[O]lcsóság idején a munkások általában többet henyélnek, a drágaság éveiben pedig a szokottnál szorgalmasabbak. Ebből arra következtetnek, hogy a bőséges ellátás elernyeszti, a szűkös viszont szorgalomra serkenti őket. Nemigen lehet kétségbe vonni, hogy a szokásosnál valamivel nagyobb jólét némely munkást henyévé tesz, az azonban, hogy a többség ilyen, vagy hogy az emberek általában jobban dolgoznak, ha rosszul, mint ha jól táplálkoznak, ha rosszkedvűek, mint ha jó hangulatban vannak, ha gyakran betegek, mint ha általában jó egészségnak örvendenek, az egyáltalán nem látszik valószínűnek.”⁵⁷

Hangsúlyozta az emberi természet veleszületett ambícióit, azaz azt, hogy a szegények is vágnak helyzetük javítására. Ha pedig így van, akkor logikus a következtetés, hogy a magasabb bér csábítása keményebb munkára motiválhatja őket. Ezért tagadta, hogy a bérek alacsonyan tartása lenne kívánatos. Sőt, szerinte a munkaadók ezzel a munkavállalók fizikai egészségét kockáztatják ahelyett, hogy kihasználnák a bérek ösztönző erejét. Úgy vélte, hogy a bérek magasabb szintje ráadásul összhangban van a boldog és igazságos társadalom eszményével. Egészen modern gondolatot fogalmazott meg, amikor felhívta a figyelmet arra, hogy a túl magas darabbérek esetében fennáll a dolgozók kiégyesének a veszélye a rendelkezésre álló bérösztönzők hajszolása miatt.

A bérek alakulásáról meglehetősen hosszan értekezett. Számba vette a munkák eltéréseit mint az eltérő bérek fő indokát.

„Ha az egyik fajta munka fáradtságosabb a másiknál, a fokozott erőfeszítésért természetesen térítés jár [...] Némely fajtája a munkának különösen nagy ügyességet és értelmet igényel; az emberek ezeket a tulajdonságokat becsülik, s ennél fogva az ilyen munka termékét többre értékelik, mint amennyire a felhasznált idő alapján kellene. Az ilyen tulajdonságokra ritkán lehet másképpen, mint messzemenő odaadás árán szert tenni, s a velük létrehozott termék magasabb értéke gyakran méltányos kárpótlás azért az időért és munkáért, amelyet értük áldozni kell. A fejlett társadalomban az effajta térítés a fokozott erőfeszítésért és nagyobb ügyességért rendszerint a munkabérben jut kifejezésre.”⁵⁸

⁵⁷ SMITH 1959: 131–132.

⁵⁸ SMITH 1959: 96.

A bérek eltérése tehát részben a munkák variabilitásából következik. Szerinte a változatosság öt módja fogalmazható meg a munkák elméleti tanulmányozásával. Vannak kellemes és kellemetlen területek, egyes munkákat könnyű és olcsó, másokat nehéz és költséges elsajátítani. Olykor állandó a foglalkoztatás, míg máskor csak alkalmi munkák adódnak. Az is fontos, hogy mekkora tere van a munkavégzés során a bizalomnak, végül béralakító ereje van annak is, mekkora a siker valószínűsége.⁵⁹ Utóbbi például az olyan bonyolult és költséges foglalkozásoknál, mint amilyen a jogi tanácsadó, kisebb, mint az egyszerű szakmáknál; ezért is kell busásan megfizetni a munkájában sikeres alkalmazottat.

Tisztában volt azzal is, hogy nem lehet pusztán objektív okokkal és a munkás vagy a munka jól mérhető eltéréseivel megmagyarázni minden bérkülönbséget. Hiszen a bérek végső soron alku eredményei. Smith számára nyilvánvaló volt, hogy a munkaadóknak nagyobb alkuerejük van a munkaerőpiacon, mint a munkavállalóknak, és elismerte, hogy a munkaadók igyekeznek kihasználni ezt az előnyt a bérek lehetőség szerinti csökkentésére.

„A kialakult munkabér mindenütt annak a szerződésnek a függvénye, amelyet a semmiképpen sem azonos érdekű két fél egymással rendszerint köt. A munkások a lehető legtöbbet akarják kapni, a munkaadók a lehető legkevesebbet akarják adni. [...] Mivel kevesebben vannak, a munkaadók könnyebben szövetkeznek; emellett a törvény megengedi, vagy legalábbis nem tiltja a szövetkezésüket, míg a munkások összefogását igenis tiltja. Egyetlen törvényünk sincsen a munka árának a leszorítását célzó szövetkezés ellen, de sok van, amely tiltja az összefogást a munkabér emelése érdekében. Az ilyen természetű vitákban egyébként is a munkaadóknak van nagyobb kitartásuk.”⁶⁰

A fentiekből az következik, hogy a béreket igyekeznek a munkaadók tendenciózusan leszorítani. A munkabérnek azonban van egy minimális szintje, amely alá nem mehet. Ez a bérminimum az alábbi *kalkuláció* szerint hozzávetőleg kétszerese a munkás megélhetési költségeinek.

„A munkásembernek mindig is a munkájából kell megélnie, tehát legalább annyi bért kell kapnia, amennyiből fenn tudja magát tartani; sőt, a legtöbb esetben valamivel többet, mert különben képtelen lenne családot eltartani, s fajtája az első nemzedékkel kihalna. [...] Tudjuk azonban, hogy az élve született gyermekek fele meghal, mielőtt elérné a felnőtt kort. A legszegényebb munkásnak ezek szerint átlagosan legalább négy gyermek felnevelését

⁵⁹ SMITH 1959: 154.

⁶⁰ SMITH 1959: 116.

kell megkísérelnie, hogy kettőnek közülük esélye legyen a felnőtt kor elérésére. Csakhogy négy gyermek eltartása a feltevések szerint majdnem annyiba kerül, mint egy férfié.”⁶¹

A fenti számítást erősíti a szerző szerint, hogy a korábbi bevett kalkulációk szerint egy *épkézláb rabszolga* munkája kétszer annyit ér, mint amennyibe az eltartása kerül, tehát a legegyszerűbb munkás munkája sem érhet kevesebbet, mint egy *épkézláb rabszolgáé*.

Más a helyzet, ha a munkások iránti kereslet megnövekszik – ez a jómódban növekvő nemzetekre jellemző –, mert a munkáshiány miatt a munkaidők egymásra licitálnak a bérekben megszegve a köztük lévő hallgatólagos megállapodást, hogy a béreket alacsony szinten tartják.

„A munkabér emelkedése nem az ország mindenkori tényleges jólétének, hanem a jólét szüntelen növekedésének a függvénye. Ennek megfelelően a munkabérek nem is a leggazdagabb, hanem az éppen virágzó, vagyis leggyorsabban gazdagodó országokban a legmagasabbak. Anglia ma bizonyos sokkal gazdagabb, mint Észak-Amerika bármely része. A munkabérek mégis jóval magasabbak Észak-Amerikában, mint Anglia bármely részén.”⁶²

Ne feledjük, 1776-ban vagyunk, a Brit Birodalom a hétéves háború nagy nyertese, mások mellett India és az amerikai gyarmatok ura, a Nyugat vezető hatalma, aki éppen regulálni igyekszik a végeken a függetlenségi törekvéseket. A gyarmattartó lenézése egyébként Smith szövegeiből is kiolvasható, az amerikai bérelőnyt rosszalja, de a piaci mechanizmusból következő szükségszerűségként tárgyalja. Az árak földrajzi kiegyenlítődése ugyanis megvalósul azzal, hogy az árkülönbségek az árutömeg áramlását váltják ki, mignem közel azonos árak lesznek érvényesek. A bérek között azonban jelentős területi eltérések lehetnek, mert „világos tapasztalati ténynek látszik, hogy mindenfajta podgyász közül az embert a legnehezebb az egyik helyről egy másikra elmozdítani”.⁶³

Bérkülönbségek abból is eredhetnek, hogy a létfenntartás költségei országonként eltérnek, és különbözőek lehetnek a keresleti körülmények is. Az országok változó növekedési dinamikája – ahogy Amerika példája mutatta – szintén eredményezhet az átlagosnál magasabb vagy alacsonyabb bérszintet.

A smithi felfogásban a munkavállalók szükségszerű negatív munkatapasztalataiért csak a bér jelenthet kompenzációt. A munkaerőpiac, ha nem akadályozzák

⁶¹ SMITH 1959: 117–118.

⁶² SMITH 1959: 119.

⁶³ SMITH 1959: 124.

a szabad béralkut, hatékonyan megoldja a munka minőségbeli különbségeiből eredő problémákat, minden extra terhet, nehézséget, fáradságot, kockázatot vagy költséget többletbérral jutalmaz. Ebben az értelemben Smith kizárta az állami beavatkozás szükségességét például a munkakörülmények javítása érdekében.

A skót professzor elmélyülten tanulmányozta az ókori filozófusokat, *Az erkölcsi érzelmek elméletében* kimerítő leírást adott a sztoikusok és a hedonisták nézeteiről. Érdekesség, hogy mint a klasszikus közgazdaságtan atyját, a hedonista elvek, legfőképp a haszonmaximalizálás hívének hinnénk, ő saját magát a sztoikusok örökösének tekintette. Etikai írásaiban amellet érvelt, hogy az erkölcsöt, így az erkölcsös viselkedést sem szabad a hasznossággal összekötni. A sztoikusok okfejtésükben odáig mentek, hogy a munka költségeit és hasznát is szükségtelen elemezni, hiszen annak nincs köze a tevékenység valódi értékéhez, amit a magasabb rendű erkölcs határoz meg.⁶⁴

Smith munkaérték-elmélete, az a megállapítása, miszerint csakis a munkás termeli az értéket, inspirálhatta késői utódait, hogy a munkások kizsákmányolásának az elméletét kialakítsák. Az önjáró piaci mechanizmus víziója és a pusztán önérdékkövető gazdasági szereplők által létrehozott harmónia egydimenziós magyarázattal helyettesítette a skolasztikus felfogást és Arisztotelész szofisztikált gazdaságelméletét. Bírálói szerint ezzel nem továbbfejlesztette, hanem lebutította azokat.⁶⁵

Tiszteletudóbb kritikusok szerint a smithi gazdaságot egyszerűen félreértjük, ha az elvont munkán alapuló automatikus értékteremtésként és a haszonleső aktorok stratégiai játszmái nyomán létrejövő mechanikus egyensúlyként tekintünk rá. Erkölcsfilozófiai munkái ugyanis árnyalják ezt a felfogást azzal, hogy a jó szándékot, a kölcsönösséget, a közösségi érdek fontosságát hangsúlyozza. Valójában sosem állította, hogy a piaci allokáció a munkapiacra vagy a gazdaság bármely területén kizárólag a társadalom hasznára válna.⁶⁶

Adam Smith egyik nagy közgazdasági felismerésének tekintjük, ahogy a munkamegosztásról vélekedett. A gombostűipari esettanulmánya csaknem minden elmélettörténeti tankönyvben felbukkan. A munkamegosztás hasznát három komponensben látja: a specializációból származó begyakorlottságban, az átállások idővesztéseinek megspórolásában és a technikai eszközök használatában – ma úgy mondanánk: a leegyszerűsített munkafolyamatok

⁶⁴ SEDLÁČEK 2012: 173.

⁶⁵ MUELLER 2015.

⁶⁶ SEDLÁČEK 2012: 263.

gépesíthetőségében. A munkamegosztás, bár óriási lépés az általános jólét felé, nem céltudatos törekvés, nem emberi vagy isteni bölcsesség eredménye, pusztán az ember veleszületett cserélgetésre ösztönző hajlamából következik, lehetőségét és korlátait pedig a piac teremti meg.⁶⁷ Talán épp a munkamegosztás tárgyalásában a legszembetűnőbb Smith dilemmája az emberben rejlő *homo oeconomicus* és a *homo moralis* összehangolásával kapcsolatban. Mert bár rögzítette a specializáció vitán felül álló gazdasági előnyeit, tartott attól, hogy a munkamegosztás szellemi és erkölcsi leépülést hoz magával. A megoldást egyébként a *szépre és jóra nevelésben*, egy idealizált közoktatásban látta.

A tiszteletlenség szándéka nélkül meg kell jegyezni, hogy a munkamegosztás jelentőségét már több ezer évvel korábban felismerték, ahogy az az 1. fejezetben is megjelenik.

Kortársak, követők, kritikusok

A 19. század elejére a termelésben és általában a társadalomban olyan változások mentek végbe, amelyek nyomán a munkához való pozitívabb hozzáállás alakult ki a klasszikus közgazdaságtanon belül. A technológia gyors fejlődése és a fogyasztói igények növekedése lehetővé tette a magasabb bérek támogatását. A béremelésre úgy kezdtek tekinteni, mint egy potenciálisan hatékony mechanizmusra a munkásosztály keményebb munkára való motiválásához. Az ipari termelési egységek léptékében, valamint a munkamegosztásban és a munkafelügyeletben is nagy fejlődés zajlott, általánossá vált a rendszeresebb munkavégzés, és az alkalmi munka visszaszorult. A közgazdászok egyre gyakrabban érveltek amellest, hogy a magasabb életszínvonal a virágzó és stabil gazdaság szükséges és kívánatos összetevője.⁶⁸

Megmaradt ugyanakkor a klasszikus közgazdaságtanon belül az a szemlélet, miszerint a munkavégzés gyötrő tevékenység, ezért csakis áldozatként értelmezhető, így a munkavállalók külső ösztönzés hiányában bizonyosan megtagadnák a munkát. Ahogy az a vélekedés is elterjedt volt, hogy a túl magas bérek erodálnák a munkavégzés kényszerét. Ma úgy mondanánk, felmerült a visszahajló egyéni munkakinálatti görbe problémája.

⁶⁷ SMITH 1959: 55–62.

⁶⁸ SPENCER 2010: 21.

Thomas Malthus (1766–1834) például azzal érvelt, hogy az emberi lények természetüknél fogva hajlamosak elkerülni a munkát, ezért a szükség az az erény, amely segíthet legyőzni a természetes emberi lustaságot. Az élelmiszer-ellátás népességszámnál lassabban növekvő tendenciája éppenséggel jótékony hatással volt arra, hogy megteremtse a szükséges ösztönzést az emberek számára, hogy munkát vállaljanak és így folyamatosan fejlesszék értelmüket.

„Tegyük fel, hogy bármely országban az élelmiszerek ép elegendők lakosaik könnyű eltartására. A népesedés felé való állandó törekvés, mely még a legbűnösebb társadalomban is működik, megszorítja a nép számát, mielőtt az élelmiszerek szaporodnának. Az a táplálék tehát, a mely előbb tizenegy milliót eltartott, most tizenegy és fél millió közt osztandó meg. Ennélfogva tehát a szegénynek sokkal rosszabbul kell élni és soknak közülük szigorú ínségre kell utalva lenni. A munkások száma is felette lévén a piacon levő dolog arányának, a munka árának is esés felé kell irányulni, míg az élelmiszerek árának ugyanazon időben emelkednie kell. A munkásnak tehát ugyanazon munkánál többet kell dolgoznia, hogy ugyanannyit keressen, mint előbb. A nyomor ezen korszaka alatt a házassodásra való elbátorítlanítás és a család eltartásának nehézsége oly nagy, hogy a népesedés haladása viszsztatartatik. Azon idő alatt a munka olcsó, a munkások számos volta, a nagyobb szorgalom szüksége köztük, felbátorítja a gazdákat több munkást alkalmazni földjeiken, új talajt törni fel, trágyázni és javítani jobban azt, ami már művelés alatt van, míg végre az élelmiszerek ugyanazon arányba jönnek a lakossággal, mint voltak a kezdet korszakában. Akkor aztán a munkás helyzete ismét tűrhetően kényelmes lévén, a népesedés korlátai némi tekintetben engednek; és rövid idő múlva, a jólét tekintetében ugyanazon visszafejlődő és ismét emelkedő mozzanatok ismétlődnek.”⁶⁹

Vallásos emberként azon igyekezett, hogy a népesség törvényét Isten jóindulatával is összehangolja; a megoldás az a tétel volt, miszerint a gazdaság fenti hullámozása, az ínség hajtóereje feltétlenül szükséges a munkások szellemi fejlődéséhez. Ráadásul az alsóbb osztályok szegénysége elrettenti a tétlenségtől a középosztály köreit. A felső osztály gazdagsága pedig arra ösztönzi a középosztályt, hogy igyekezzék javítani állapotát. Ezen, mai szemmel meglehetősen hipokrita álláspontja saját korában nagy népszerűséget hozott számára. A gazdasági és a társadalmi lezúllás végső okát a munkások túlnépesedésében találta meg, ennek elkerülését pedig a szegénység iránti félelem folyamatos fenntartásában látta.

„Miután kitűnik, hogy minden társadalom tényleges állapotában, a mely átnézetünk körébe esett, a népesedés természetes haladása állandóan és hatalmasan korlátozva volt, és miután

⁶⁹ MALTHUS 1902: 11.

szembeszökően látszik, hogy sem a kormány javított módja, sem kivándorlási tervezet, sem jótékony intézetek, sem a nemzeti munka semmi foka és irányzata nem gátolhatja meg a népesedés nagy akadályának szünetlen működését egyik vagy másik alakban, következík, hogy abba, mint a természet kikerülhetlen törvényébe, bele kell nyugodni. [...] Mindazon közvetlen akadályai a népesedésnek, a melyeknek uralmát jeleztük ugyanazon vagy különböző országokban, az erkölcsi korlát, bűn és nyomorba foglalhatók össze; és ha választásunk csak ezen háromra szorul, nem habozhatunk sokáig elhatározni, melyiket választszuk felbátorítandóul közülök. Ezen tanulmány első kiadásában megjegyeztem, hogy miután a természet törvényeiből kitűnik, hogy a népesedés némely akadályának kell léteznie, jobb, hogyha ez az akadály azon előrelátásból származik, a melyek egy család-fenntartás nehézségeivel járnak és a megalázó szegénység félelméből, semmint a nyomor és betegség tényleges jelenlétéből.”⁷⁰

Kortársaihoz hasonlóan Malthus tiszteletesnek is nagy fejtörést okozott az ideális bérszint elméleti megfejtése, amely bérszint kellően magas ahhoz, hogy a munkások alapvető szükségleteinek kielégítése ne kerüljön veszélybe, de kellően alacsony ahhoz, hogy fel se merüljön annak lehetősége, hogy a munkások a munkaidő egy részét szabadidőre váltsák át. Végül arra jutott, az ideális napi munkabérnek épp egy kenyér vásárlására kell elegendőnek lennie – ami országonként eltérő nominális béreket eredményez, viszont egyforma életminőséget jelent a munkások számára az ismert világ minden országában.

„Egy buzakenyér naponta semmiféle világításban sem látszhatik túlságos munkabérnek. Valóban [...] sokat tenne arra, hogy a munkásosztályok nagy tömegét aránylagos kényelem és függetlenség állapotába helyezze és szerfelett kíváncsatos volna az emberi társadalom erényére és boldogságára való tekintetből, hogy semmi föld ne vétessék művelés alá, a mely a rajta foglalkoztatott munkásokat nem képes ily összegig fizetni. Ezen munkabérekkel, mint átlagos minimumokkal, mindazok, a kik vagy nőtlenek, vagy ha házások, kis családjuk van, igen jól kijönnének; míg azok, kiknek nagy családjuk van, bárha néha kérdésen kívül ki volnának téve szigorú nélkülözéseknek, általában képesek volnának kényelem és jólét feláldozásával eltartani magokat községi segély nélkül. És nemcsak hogy a munkabérek összege és szétosztása nagyban megnövelné a szorgalom és takarékoság hajlamát a társadalom összes munkásosztályai közt és helyezné azok nagy tömegét sokkal kedvezőbb helyzetbe, de egyúttal fel is ruházná őket azon eszközökkel, melyekkel tényleges kereslői lehetnek a külföldi czikkék és belföldi iparczikkék nagy tömegének, és így ugyanakkor, hogy előmozdítaná az egyéni és általános boldogságot, egyúttal előrevinné az ország kereskedelmi és ipari felvirágzását.”⁷¹

Kortársai általában alaptalannak tekintették Smith félelmét a munkamegosztás esetleges dehumanizáló hatásától. Úgy vélték, a gyáripar fejlődése,

⁷⁰ MALTHUS 1902: 457–458.

⁷¹ MALTHUS 1902: 616.

a specializáció valójában növeli a munkásosztály intelligenciáját, mert a közös munkában folyamatosan lehetőségük nyílik minden fontos téma megvitatására, az egymásnak ellentmondó vélemények ütközésére, ami a munkások szellemi képességeit javítja.

Mai szemmel nehéz magyarázatot találni arra, hogy a munkások fizikai munkakörülményeivel viszont alig foglalkoztak a kor közgazdászai. Egyedül a gyermekmunka szabályozásának szükségességében volt egyetértés. A munkanap törvényi korlátozását például feleslegesnek tartották a felnőtt munkavállalók esetében. Úgy vélték, hogy az a saját munkaidő megtárgyalásához való jog indokolatlan megsértése lenne. Elfogadták a korban született gyári törvényeket, de azok csak minimális keretfeltételekkel korlátozták a munkaadókat; ez éppen megfelelt a klasszikus közgazdaságtan szabadpiaci alkut favorizáló elveinek, még akkor is, ha az alkupozíció aránytalanságát elismerték.

David Ricardo (1772–1823) közgazdasági elképzeléseit megfogalmazva⁷² Smithre és Malthusra sűrűn hivatkozott, értékeléseiket nagy részben maga is osztotta. A munka értékteremtő szerepét elfogadta, a bérek természetes árán ő is a fenntartási költségeket értette, a tényleges munkabérek alakulását pedig a piaci mechanizmussal, a kereslet és kínálat alakulásával és a béralkuval magyarázta.⁷³ Ricardo gondolkodásának középpontjában is a munkaáldozat állt,

„feltételezte, miszerint a tőkekölség, vagyis az ő fogalmazása szerint a tőkés nyeresége, nagyjában arányos azzal a munkaáldozattal, melyet a javak előállításán kíván. Ezzel [...] kimondhatta, hogy a javak értéke tőkés termelés mellett is arányos a bennök fekvő munkamennyiséggel [...] [Heller kiegészítése a lábjegyzetben:] Ricardo tehát nem állítja azt, hogy minden jószág értéke egyenlő a benne fekvő munkamennyiséggel és még kevésbé azt, hogy az értéket a kifizetett munkabérek határozzák meg. Idevágó szavai ezek: »Csak azt állítom, hogy egymás közötti értéküket a termelésükre fordított munkamennyiségek aránya szabja meg.«⁷⁴

A bérek pontos mechanizmusával keveset foglalkozott, de hangsúlyozta a magasabb bérek előnyeit, amelyek a magasabb fogyasztáson keresztül a gazdasági növekedést szolgálják.

A 19. század másik nagy hatású közgazdász-filozófusa, John Stuart Mill (1806–1873) is csatlakozott a ricardói elképzeléshez a munka kiemelt értékképző

⁷² RICARDO 2001.

⁷³ RICARDO 2001: 58–59.

⁷⁴ HELLER 1945: 68.

szerepét illetően, hangsúlyozva, hogy a termelési költségek legfőbb eleme a munka. A munkabér költsége annyira uralkodik a költségeken, hogy csaknem egyedüli elemüknek mondhatjuk.⁷⁵

Mill is úgy vélte, hogy a munka természeténél fogva fájdalommal jár, és az adott gazdasági viszonyok között abszurd volna azt gondolni, hogy az emberek élvezhetnék a nehéz munkát. Vártta azt az időt, amikor kevesebb embert foglalkoztatnak végtelen és érdektelen munkában, és amikor a szabadidő mindenki számára elegendő lesz majd az *élet kegyeinek* szabad ápolásához.

Mill volt az első, aki nem osztotta a korábban általánosan elfogadott – a lét-minimum elméleteként ismert – elvet, hogy a bérek a létfenntartás költségeihez igazodnak, és nem lehetnek annál tartósan sokkal magasabbak, részben a Malthus-féle népesedési robbanás hatása, részben a piaci törvények és a munka-erő-áramlás ára (a bér) kiegyenlítő hatása miatt.

„Azt a gondolatot, hogy a munkások a termelés számára rendelkezésre álló tőkén osztoznak és ennek az osztozásnak az eredményétől függ az, hogy milyen magasak lehetnek a bérek, James Mill fejtette ki részletesen. Azt a tőkét, amely a munkások között való felosztásra rendelkezésre áll, a munkabér alapnak (wages fund) nevezte és tisztán rámutatott arra a kérdésre, mely ezen magyarázat szerint a munkabérek magasságára vonatkozólag döntő jelentőségű. Az ugyanis, hogy a munkabérek magasak, vagy alacsonyak, James Mill szerint egyszerűen attól függ, hogy a munkások száma egyenlő arányban, avagy gyorsabban, illetőleg lassabban növekszik-e, mint a bérek fizetésére szánt tőkemennyiség.”⁷⁶

Mill is tisztában volt a munkások kedvezőtlen alkupozíciójával és kiszolgáltatott helyzetével a gyáripárban, a korában egyre terjedő kommunista nézeteket a *munkásparadicsomról* viszont erősen idealisztikusnak tartotta. Mégis arra jutott, hogy a magántulajdon körülményei között a bérek csak gyenge ösztönzést jelenthetnek a munkára, összehasonlítva a kommunizmusban elérhető ösztönző erővel. Míg a jutalom és az erőfeszítés közötti közvetlen kapcsolat megszűnne a kommunizmus felé való elmozdulással, lehetséges, hogy ezt a hátrányt kompenzálná a *köszzellem* növekedése, ami lehetővé tenné a munka termelékenységének nettó javulását. Ráadásul a gyáripár jellemzője, hogy a bérezés a munka tényleges nehézségével fordított arányban jutalmaz, a legnehezebb és legalantasabb munkát végző munkások kapják a legalacsonyabb bért. Mill kifogásolta a foglalkoztatás alapvetően antidemokratikus természetét is, mivel a munkások

⁷⁵ HELLER 1945: 71.

⁷⁶ HELLER 1945: 219.

szinte rabszolgaként függenek a rögzített szabályoktól és mások akarától. A kommunizmusban erős fenyegetést látott az emberi szabadságra, de egyben esélyt is a munka méltóságának emelésére; a munkabiztonság növekedésére és a munkások nagyobb függetlenségére.

Elődeivel szemben hangsúlyozta, hogy a munka *méltóságteljes* és pozitív tevékenységgé alakítható. Kifejezetten szimpatizált a szövetkezeti mozgalommal, és azt tartotta kívánatosnak, hogy a kapitalista cégek együtt éljenek a szövetkezetekkel. Elutasította a forradalmi változások szükségességét és abban bízott, hogy a kapitalizmuson belül sikerülhet alternatív munkaszervezéssel, fokozatos módosításokkal létrehozni egy vágyott egyenlőbb és boldogabb világot. Egyfajta erkölcsi forradalomban bízott, amelynek eredménye:

„[A] tőke és a munka közötti állandó viszály gyógyulása; az emberi élet átalakulása az ellentétes érdekekért küzdő osztályok konfliktusából a mindenki számára közös jóra törekvő baráti rivalizálás irányába; a munka méltóságának emelése; a biztonság és a függetlenség új érzése a munkásosztályban; és minden emberi lény napi elfoglaltságának átalakítása a társadalmi rokonszenv és gyakorlati intelligencia iskolájává.”⁷⁷

Mill munkaértelmezése tehát ellentmondásos volt. Egyrészt ő is úgy vélte, a klasszikus iskola egészéhez hasonlóan, hogy a munka áldozat. A munkát egyszerűen a cél elérésének eszközeként ábrázolta, és figyelmen kívül hagyta az emberek preferenciáira és személyiségére gyakorolt hatásait. Másrészt azt is állította, hogy ha az emberek szabadon dolgozhatnak és önállóan irányíthatnák a termelést, akkor új célt, sőt *méltóságot* találnának a munkában, és a munka révén építenék önmagukat, növelnék tapasztalatukat és fejlesztenék a tudásukat. Tagadta viszont, hogy egy szocialista rendszerben minden munka élvezetessé tehető.⁷⁸

A klasszikus közgazdászok a merkantilistákkal együtt a munkát fájdalmas szükségyszerűségnek tekintették. Többségükben azt feltételezték, hogy a munkások természetüknél fogva lusták és tétlenek, ezért csak ösztönzéssel – munkabérral és/vagy a nélkülözés fenyegetésével – lehet munkára készíteni őket. A béreknél jellemzően a létminimum-elméletet követték, és a béreket a létfenntartási költségekhez kötötték.

Felismerték és hangsúlyozták a specializációban rejlő előnyöket és a munkaszervezés fontosságát. Smith a munkamegosztás hátulütőiről is értekezett,

⁷⁷ MILL 2004: 202.

⁷⁸ SPENCER 2010: 30.

de úgy látta, hogy a humán költségeket bőséggel ellensúlyozza a magasabb munkatermelékenység és ennek következtében a magasabb bérek gazdasági haszna. A 17. és 18. század gondolkodóinál csak szórványosan merült fel, hogy az emberek bármiféle belső hasznot tudnának találni a munkában, és általában szkeptikusak voltak a munkareformok ügyében is. Sokkal inkább hittek a *laissez-faire* kapitalizmus előnyeiben, mintsem hogy a munkaszerződések vagy a munkakörülmények ügyében állami szabályokat szorgalmazzanak. Mill kivételt jelentett, amikor a munka demokratizálódását támogatta a motiváció növelése érdekében, és célként fogalmazta meg, hogy a munka szabad és méltó vállalkozássá váljon.

A marxista munkaérték-elmélet

Karl Marx (1818–1883) a 19. század egyik legnagyobb hatású filozófusa volt. Gazdaság- és társadalomelmélete meghatározó volt a baloldali mozgalmakra és a társadalomtudományok széles körére.

Marx számára a munka központi kategória volt, a munkáról alkotott elképzelései áthatották filozófiai, közgazdasági és politikai gondolkodását. Számára a munka nem csupán gazdasági, hanem alapvető emberi tevékenység volt, amely a kreatív kiteljesedés és az önmegvalósítás forrása lehetett. A kapitalizmust vádolta, amiért *elidegenítette* a munkásokat a munkájuktól. A klasszikus közgazdaságtan elszánt kritikusa volt, de látni kell, hogy a munka értékforrásként való felfogását a klasszikusoktól vette át. Sok energiát és nagy terjedelmet szentelt annak is, hogy felvázolja elképzelését a munkáról a jövő, számára ideális kommunista társadalmában.

A munka Marxnál a munkaerő használatát jelenti. A munkaerőt szerinte vevője, a bér munkást foglalkoztató úgy fogyasztja el, hogy eladóját dolgoztatja.⁷⁹

„A munka mindenekelőtt olyan folyamat, amely ember és természet között megy végbe, amelyben az ember saját tetteivel közvetíti, szabályozza és ellenőrzi a természettel való anyagcseréjét. A természeti anyaggal szemben az ember maga is mint természeti hatalom lép fel. A testi mivoltához tartozó természeti erőket, karját és lábát, fejét és kezét mozgásba hozza, hogy a természeti anyagot saját élete szempontjából használható alakban elsajátítsa.”⁸⁰

⁷⁹ MARX 1955: 170.

⁸⁰ MARX 1955: 170.

A fenti meghatározásból hiányzik a szenvedés, áldozat, áldozati költség, amelyeket az elődök használtak a munkafolyamat leírására, ellenben nem nélkülöz bizonyos pátoaszt az emberről, aki a természetet uralma alá hajtja. A dicsőség mellett a munkavállaló másként is profitál a munkafolyamatból, a munkavégzés során egyre nagyobb potenciát nyer a természet átalakítására. „Miközben e mozgása által hat a rajta kívül álló természetre és megváltoztatja azt, egyúttal megváltoztatja saját természetét. Kifejleszti a benne szunnyadó képességeket, és saját uralma alá hajtja erői játékát.”⁸¹

A természeti környezet uralása vagy legalábbis a saját igényekhez való alakítása más fajoknál is jelen van, de ösztönök helyett a célszerűség és a figyelem az, ami az emberi munkát vezérli és egyben megkülönbözteti.

„A munkás nemcsak létrehozza a természeti dolog formaváltozását, hanem egyúttal a természeti dologban megvalósítja saját célját, amelynek tudatában van, amely törvényként meghatározza cselekvésének útját-módját, s amelynek alá kell rendelnie akarátát. S ez az alárendelés nem elszigetelt művelet. A dolgozó szervek erőfeszítésén kívül a munka egész tartama alatt szükség van a figyelemként megnyilvánuló céltudatos akaratra, mégpedig annál inkább, mennél kevésbé ragadja magával a munkást a munka a maga tartalmával és végrehajtásának módjával, mennél kevésbé élvezi tehát a munkát mint testi és szellemi erőinek játékát.”⁸²

Marx szerint az emberek a termelő tevékenységen keresztül képesek önfejlésre és önmegvalósításra. Természetünknel fogva hajlamosak vagyunk az értelmes és hasznos tevékenységre, nemcsak azért, hogy a fogyasztás előnyeit élvezzük, hanem azért is, hogy kiaknázzuk a velünk született alkotóerőnket. A kreatív tevékenység iránti emberi igény arra készteti az embereket, hogy aktívan keressék a munka kihívásait és nehézségeit. Ahelyett, hogy a könnyed életre törekednénk, élvezettel gyakoroljuk fizikai és szellemi képességeinket. Ilyen módon az emberi munka létfontosságú szerepet játszik az identitás, a személyiség, a kreativitás kifejezésében, és alapvetően pozitív tevékenységnek kell tekinteni.

A marxizmusban a munka legfőbb jellemzőjeként az értékteremtés jelenik meg, ebben Smith és Ricardo nyomdokaiban jár. Nyilvánvaló volt, hogy az ő munkaérték-elméletük nem képes a jelenségekre szofisztikált magyarázatokat adni. Marx felismerte a klasszikusok egyik problémáját, hogy a bonyolult társadalmi

⁸¹ MARX 1955: 170.

⁸² MARX 1955: 171.

és gazdasági jelenségeket összetett fogalmakkal igyekeztek magyarázni. A tőke vagy a munka a maguk teljességében és az érték a komplexitásával nehezen megfogható, ezért azt az utat választotta, hogy a korábbi fogalmakat részekre bontva definiálta. A pontosan meghatározott használati értéket a hasznosságából, a csereértéket a használati értékek arányából vezette le, míg az áruértéket az áru munkatermék-tulajdonságából eredeztette.

„Egy használati értéknek vagy jószágnak tehát csak azért van értéke, mert elvont emberi munka tárgyasul, azaz materializálódik benne. Hogyan mérhető mármost értékének nagysága? A benne foglalt »értékképző szubsztancia«, a munka mennyiségével. Magát a munkamennyiséget a munka időtartamával mérjük, a munkaidő mércéje viszont az idő meghatározott része, például az óra, a nap stb.”⁸³

Marx is belátta, hogy a fenti megfogalmazásból az következik, hogy a sok idő alatt előállított áru értékesebb, mint a gyorsabban megtermelt másik, tekintet nélkül arra, hogy mi okozta az előállítási idő növekedését. Végso soron a lusta vagy ügyetlen munkás terméke automatikusan értékesebb lenne, ahogy a csapnivaló munkaszervezés is nagyobb értéket keletkeztetne e logika szerint. Az ellentmondást úgy oldotta fel, hogy a munkát is több komponensre bontotta és kreált egy elvont munkaszubsztanciát, a *megalvadt munka*, azaz a társadalmilag szükséges munka fogalmát.

„Társadalmilag szükséges munkaidő az a munkaidő, amelyre szükség van ahhoz, hogy valamely használati értéket a meglevő társadalmilag normális termelési feltételek között és a munka társadalmilag átlagos ügyességi és intenzitási foka mellett előállítsunk.”⁸⁴

Ezzel persze azt is mondja, hogy egy magasabb termelékenységet eredményező technológiai változás csökkenti a szükséges munkaidőt, ezért a végtermék az innováció nyomán értéktelenebbé válik. Az ellentmondás áthidalható lenne, ha a termelékenység növekedése miatti határköltség-csökkenés és árubőség nyomán várható árcsökkenést tekintené az érték csökkenése kifejeződésének, ez viszont beleütközne az árelméletébe. Problémát jelent a szabad javak és a nem piacósított munka értékelése is az elméletben. A szabad javak – a természet adta javak – Marxnál hasznosak ugyan, de nincs értékük, hiszen emberi munkabefektetés nélkül rendelkezésre állnak. Ez a tézis a szocialista gazdaságszervezés

⁸³ MARX 1955: 46.

⁸⁴ MARX 1955: 47.

későbbi súlyos torzulásainak nyitott teret, ahol a természeti adottságokat inkább kihívásként, mintsem megőrzendő értéként kezelték. A nem piacosított javak értékeléséhez a marx elméletben a használati érték és a társadalmi használati érték elkülönítésére volt szükség; csak az utóbbi feltétele az értékesítés, míg az előbbinek része lehet az önellátásra szánt jószág tömeg is. Szintén nehézséget jelentett, hogy nyilvánvalóan vannak munkák, amelyek semmilyen használati értéket nem eredményeznek. A marx válasza erre az, hogy ha haszontalan a végtermék, akkor a benne foglalt munka is haszontalan, ez pedig nem is számít *igazi* munkának, ezért nem is képez értéket.

Már a klasszikus elméletekben is felmerült, hogy a munkák eltérő jellegűek, de mivel az érték náluk a létrehozott hasznosságban volt, amelyhez az árak elég jól közelítettek, a minőségileg különböző munkák összegzésével Smithnek vagy Millnek nem kellett vesződnie. Marx viszont a befektetett munka összegéből vezette le az értéket, ezért elméletileg összesíteni, sztenderdizálni volt kénytelen a munkákat; a megoldás egy újabb fogalom, az *egyszerű munka* mint a munka mértékegysége volt.

„A szabómunka és a takácsmunka minőségileg különböző termelőtevékenység ugyan, de mindkettő emberi agy, izom, ideg, kéz stb. termelő kifejtése, és ebben az értelemben mindkettő emberi munka. [...] az áru értéke emberi munkát mint olyant, általában vett emberi munka kifejtését jeleníti meg. [...] Egyszerű munkaerőnek a kifejtése ez, amellyel átlagban minden közönséges ember, különösebb fejlettség nélkül, testi organizmusánál fogva rendelkezik. A bonyolultabb munka csak hatványozott, vagyis inkább megsokszorozott egyszerű munka, úgyhogy kisebb mennyiségű bonyolult munka egyenlő nagyobb mennyiségű egyszerű munkával. [...] Ha tehát a használati érték szempontjából az áruban foglalt munka csak minőségileg számít, akkor az értéknagyság szempontjából csak mennyiségileg, mivel már redukálva van minden további minőség nélküli emberi munkára.”⁸⁵

A munkaterminológia fenti, leszűkítő, sőt degradáló értelmezése mellett az elméletben egy elvont és a klasszikusokhoz képest kiterjesztő munkaértelmezés is megjelenik. Ebben a munkavégzés nem a szabadság és a nyugalom feláldozása, hanem normális élettevékenység. „Ezért használati értékek képzőjeként, hasznos munkaként a munka az embernek minden társadalmi formától független létezési feltétele, örök természeti szükségyszerűség, amely az ember és a természet közötti anyagcserét, tehát az emberi életet közvetíti.”⁸⁶

⁸⁵ MARX 1955: 50–53.

⁸⁶ MARX 1955: 50.

Bár fennköltén hangzik a fenti megfogalmazás, a szerző sietve hozzáteszi, hogy ennek semmi köze a számára megvetett vallások által terjesztett teremtési elképzelésekhez. „A világegyetem semmilyen jelensége, akár emberi kéztől ered, akár a természet általános törvényei hozták létre, nem kelti bennünk valóságos teremtés képzetét, hanem csak az anyag átalakítását. Összetétel és szétválasztás.”⁸⁷

Marxnál az érték, a használati érték és a társadalmi használati érték egymást metsző, de nem teljesen egybeeső halmazok. Értéket csak a munka teremt, de használati érték munkabefektetés nélkül is elképzelhető; ezért nincs értékük, de van használati értékük a természeti javaknak. Társadalmi használati érték pedig csak akkor keletkezik, ha a munkával előállított jószág csere révén ahhoz kerül, aki számára a hasznosság realizálódik, így a magunk számára termelt jószágnak nem lesz társadalmi használati értéke. Végül nem lehet érték használati érték nélkül sem, mert a haszontalan termékbe fektetett munka maga is haszontalan, ily módon nem is tekinthető munkának a munka eredeti definíciója szerint.

A marxi terminológiában a munka *work* és *labour* értelemben más jelentéstartalommal bír. Az előbbi értelem a használati értéket létrehozó, eltérő minőségű munkákat jelent, míg az utóbbi csak mennyiségben mérhető, értékalkotó munkát takar. Maga a munka ugyan értéket hoz létre, de önmagában – „folyékony állapotában” – nem érték. Csak tárgyiságában, „megalvadt állapotában”, a végtermékben válik értékessé.⁸⁸ A munka magánmunka, hiszen mindenki maga fejti ki, ezért különböző minőségű és intenzitású. A magánmunkák közös esszenciája az emberi erő kifejtés, amely értéket hoz létre.

Láttuk, hogy a munkaérték-elmélet egy változata már Smith és Ricardo elképzeléseiben is szerepel, amikor arról írnak, hogy a javak értékét a befektetett munka értékéből lehet származtatni. Marx azonban vitába száll velük, amikor azt mondja, hogy az emberi munkaerő *folyékony állapotban*, vagyis emberi munkaként értéket képez, de maga nem érték. Csak *megalvadt állapotban*, tárgyi formában válik értéké.⁸⁹

Van a munkának még egy dimenziója, amely a marxizmusban hangsúlyosan megjelenik, a klasszikusok viszont alig foglalkoznak vele, ez pedig annak társadalomformáló ereje. Az emberi viselkedésnek ebben a materialista felfogásában

⁸⁷ MARX 1955: 50.

⁸⁸ MARX 1955: 58.

⁸⁹ MARX 1955: 58.

a termelési szférában végzett tevékenység jelentős hatást gyakorol az emberek gondolkodására és viselkedésére, és fontos társadalmi kapcsolatokat alakít ki az emberek között.

A klasszikus elméletekben a munka áru, a munkás bére pedig a munka ára. A piaci árak ugyan némiképp ingadozók – például földrajzi területenként kevesebbet vagy többet fizethetnek egyazon minőségű és mennyiségű munka ellenértékéért –, hiszen a mindenkori kereslet és kínálat terelgetik, de a piaci árak valamilyen állandó érték körül ingadoznak. Ez az érték Smithnél a természetes ár, a fiziokratáknál a szükséges ár, amely a termelési költségen, azaz a létfenntartási kiadásokon nyugszik.

Marxnál a munka nem áru, ezért nincs piaci ára. „Amit (a munkás) elad, az a munkaereje. Mihelyt munkája valóban megkezdődik, már megszűnt az övé lenni, tehát nem adhatja el többé. A munka az értékek szubsztanciája és immans mértéke, de neki magának nincs értéke.”⁹⁰

Marx a kizsákmányolás megvalósulásaként értelmezte, hogy a munkabér a munka ellenértékének tűnik, miközben a munka teljes ellenértéke a bér munkában nincs kifizetve, annak egy részét, az úgynevezett értéktöbbletet a tőkés tulajdonos tartja meg. A munkaerő ugyanis a bérben csak saját újratermeléséhez kapja meg a lehetőséget, de a munkájával ennél nagyobb értéket termel. A munkaadó törekvése a kisajátított többletérték növelése, amelyet a munkaidő növelésével vagy a termelékenység növelésével is elérhet.

A kor szocialista gondolkodói az úgynevezett vasbértörvényt feltételezték;⁹¹ ezt azonban Marx nem osztotta. A bérek-népesedés malthusi összefüggése helyett a tőke kizsákmányolását látta az alacsony szintű, a létfenntartást éppen elérő bérek mögött.

„[N]em magában véve a népesség növekedése okozza azt, hogy a munkabér csakis a megélhetés legalacsonyabb színvonalát biztosítja a munkás számára, hanem ennek oka az, hogy a tőkének állótőke alakjában a termelésben való térfoglalása csökkenti a munkaalkalmakat, vagy helyesebben nem növeli azokat a munkások számának gyarapodásával arányosan. [...] következménye [...] a munkanélküliségnek a növekedése.”⁹²

⁹⁰ MARX 1955: 498.

⁹¹ A vasbértörvény az a Lassalle-tól származó téves tétel, amely szerint a kapitalizmusban a munkabér a keresletnek és a kínálatnak a függvénye, s amely szerint a munkabér sohasem emelkedhet a létminimum fölé.

⁹² HELLER 1945: 213.

Karl Marx és szerzőtársa, Friedrich Engels (1820–1895) és későbbi, szocialista elveket valló követőik nagy figyelmet szenteltek a munkások munkakörülményeinek. Szociológiai tanulmányok születtek helyzetük értékelésére, felhívásokat intéztek a munkavédelmi szabályok kialakítására és szigorítására vonatkozóan, kiálltak a polgári jogok védelme érdekében.

A munkakörülményeket is érinti a munkamegosztásról való marxista vélekedés. Eszerint a munkamegosztás ugyan növeli a termelékenységet, de mivel a munkások unalmas és ismétlődő feladatokat kénytelenek végezni, végső soron rombolja a munkaerő testi és lelki egészségét. Hasonlóan a technikai eszközök alkalmazását is inkább negatívan ítélte meg, mert a gép ugyan mentesíti a dolgozót a nehéz fizikai munka alól, de ezzel gyermekek és nők foglalkoztatását is lehetővé teszi, és a gépesítés magát a munkát fosztja meg minden tartalomtól. A nagyipar létrejöttének egyetlen valódi előnye, hogy a munkások kollektív erőre és szervezetségre tehetnek szert, esélyt jelent a kapitalizmus felszámolására. Adam Smithnek a munkamegosztás lealacsonyító hatásai elleni javaslatát, az állami oktatás kiterjesztését Marx homoeopátiás megoldásnak minősítette, mivel ez sem döntő, sem tartós változást nem eredményezne a munkások élet-helyzetében.⁹³

A kapitalista gazdaságban végzett bér munka kapcsán Marx az elidegenedés fogalmát használta. Ez azt jelenti, hogy az emberek nem képesek ellenőrzést gyakorolni munkájuk felett. A termelőeszközök magántulajdona miatt a társadalomban élők többsége képtelen a saját munkájával kielégíteni szükségleteit, túlélése érdekében nincs választása – ami a feudalizmusban még részben megvolt –, muszáj fizetett munkát vállalnia.

Marx az elidegenedés négy dimenzióját írja le.

- Először is: a bér munkásokat elidegenítik saját munkájuk termékétől, hiszen nem tudják az általuk előállított dolgokat az élet fenntartására felhasználni, mivel ezek a dolgok a kapitalisták tulajdonát képezik.
- Másodszor: a munkavállalók elidegenedtek magától a munka tevékenységétől. A kapitalistáknak dolgozva a munkások lemondanak saját munkájuk termelési irányításáról, hiszen arról, mit és hogyan végeznek, a tőketulajdonosok döntenek.
- Harmadszor: a munkafolyamat feletti kontroll elvesztése azt is jelenti, hogy a munka többé nem kreatív, csak funkcionális tevékenység, amelyet bérek megszerzése érdekében végeznek. Ez egyben azt is jelenti, hogy

⁹³ SPENCER 2010: 56.

a munka ahelyett, hogy az emberi fejlődés alapja lenne, a bevétel egyszerű eszközévé vált, miközben sok esetben végtelen fáradtsággal jár.

- Végül: a munkások elidegenednek egymástól. Azzal, hogy a munkásokat áruként, nem pedig emberként kezelik, képtelenek pozitív társadalmi kapcsolatokat kialakítani. A feladatok széttagoltsága, a hierarchikus munkavégzés kényszere együttműködés és kollektív döntéshozatal helyett versengést generál.

A bér munka kényszermunka, így nem lehet elégedettség és kiteljesedés forrása, ahogyan egy ideális berendezkedésben lenne. A munka és a szabadság közti választás, illetve a szabadságról a munka kedvéért való lemondás volt Marx előtt a jogos bérigény alapja. Marx viszont nem a restséget, hanem a tevékeny életet tekintette *fajspecifikusnak*. Hogy mégis társadalmi tapasztalat volt korábban a munkakerülés és a silány munkavégzés, az elidegenedéssel magyarázta. Idealizált társadalmában a szükséges munkaidő jelentősen megrövidülne, az így nyert szabadságot pedig az egyének művészi és tudományos fejlődésükre használnák fel; a kapitalizmus megszűnése után magát a vagyont a szabadidőben határoznák meg.⁹⁴

Marx szerint a kapitalizmus egyik álságos jelensége, hogy „a munkás bére mint a munka ára jelenik meg, mint meghatározott mennyiségű pénz, amelyet egy meghatározott mennyiségű munkáért fizetnek”.⁹⁵ Közben a munka helyett a munkaerő válik áruvá. A kereslet és a kínálat csak az aktuális, Marxnál „véletlen piaci árat” határozza meg. A véletlen piaci árak azonban valami alapárhoz konvergálnak, amely a fiziokratáknál a munka „szükséges ára”, Smithnél a munka „természetes ára”, valójában az áruk pénzben kifejezett értéke volt. Az értéket pedig a klasszikus tanok a termelési költségekben keresték. „De mik a termelési költségei – a munkásnak, azaz mik a költségei annak, hogy magát a munkást termeljük vagy újratermeljük?”⁹⁶

A munka által létrehozott termék értéke nagyobb, mint a munkaerő értéke, amelyet a munkabérben megfizetnek, ez maga a kizsákmányolás. A tőkés cégtulajdonosok időbérrel arra veszik rá az alkalmazottakat, hogy túlórázzanak, darabbérrel pedig arra, hogy nagyobb intenzitással dolgozzanak. Mindkét

⁹⁴ SPENCER 2010: 65.

⁹⁵ MARX 1955: 496.

⁹⁶ MARX 1955: 499.

esetben nő az előállított értéktöbbség és a munkaerő kizsákmányolása a marxizmus elmélete szerint.

A marxizmus elmélete legfőbb eltérése a klasszikus munkafelfogástól kérelmezhető rendszerkritikus attitűdjében. A klasszikusok a polgári termelés viszonyait, a munkamegosztást, az értékképződést, a pénzt és a profitot igyekeztek definiálni és a működési folyamatokat megérteni, nem foglalkoztak a társadalmi és a tulajdonviszonyok létrejöttével vagy a történelmi eseményekkel, amelyek révén a kapitalista berendezkedés kialakulhatott. Ellenkezőleg, a piaci mechanizmust inkább csodálták, a fennálló rendet nem megdönteni, hanem megérteni és javítani igyekeztek. Kuriózumot jelentett, mégis ideilleszkedett Mill munkássága, amikor a munkakörülmények javítására, a női jogegyenlőségre és a bérek emelésére vonatkozóan fogalmazott meg javaslatokat.

Ezzel szemben Marx és követői a munkaérték-elmélettel és a kizsákmányolás megfogalmazásával azt akarták megmutatni, hogy a kapitalizmus nem szükséges és nem is elkerülhetetlen; csupán a társadalom egy lehetséges, de semmiképpen nem üdvös formája. Határozottan kifejezték abbéli reményüket, hogy a munkásosztály kollektív fellépése – praktikusán egy proletárforradalom révén – mielőbb *meghaladja* azt. Marx politikai tevékenysége kétségkívül ebből a hitből táplálkozott. Talány, hogy a világ szerencsétlenebb népein később valóban kipróbált szocializmus eszközeivel és eredményeivel mennyire lett volna elégedett.

A neoklasszikusok térnyerése

A marginalisták

A 19. század végét az elmélettörténet marginalista forradalomként emlegeti, ezt a korszakot a német Hermann Heinrich Gossen (1810–1858), az angol William Stanley Jevons (1835–1882), az osztrák Carl Menger (1840–1921) és a francia Léon Walras (1834–1910) munkássága és az általuk teremtett iskola fémjelzi. A marginalisták nyomán terjedt el a közgazdaságtan neoklasszikus világszemlélete, amely ma is az axiómák nagy részét szolgáltatja. A klasszikusoktól némileg eltávolodva az értékelméletbe a termelési költségek helyett egy szubjektív

kategória, a határhaszon került, a termeléselméletet pedig fokozatosan a határtermék fogalmára építették.⁹⁷

„A matematikai iskola egészen a hedonista elv gondolkörében mozog. Alapja a gazdaságnak az az elgondolása, mely szerint a gazdálkodó egyén az élvezet és az érte hozandó áldozat kiegyensúlyozására törekszik, addig folytatva a javak megszerzéséért való fáradozását, míg az elért haszon megéri az áldozatot. A határhaszonelmélet e változatában tehát nem kizárólag a haszonról van szó, hanem ennek az érte hozandó áldozattal való egybevetéséről. Úgy Gossen, mint Jevons és Walras a haszon és az áldozat mérlegelésében látják a gazdasági folyamat lényegét úgy, hogy az áldozat éppen úgy jellemzőnek látszik az érték mértékére nézve, mint a haszon.”⁹⁸

A munkával és munkabérrel kapcsolatos nézeteket is ez a szemlélet határozta meg. Ez hatalmas változás volt a korábbi megélhetésszínvonal- és béralapelméletekhez képest, ugyanakkor mai szemmel egészen érthetetlen, hogy a munka termelékenységéért miért nem merült fel a béralakulás mögött már sokkal korábban. Az elméletet erős matematikai alátámasztás szolgálta, ami kifejezett újítást jelentett, hiszen korábban egészen szokatlan volt.

„Világos, hogy a gazdaságtudomány, ha egyáltalán tudomány akar lenni, matematikai tudománynak kell lennie. Az erkölcs tudományokban sok előítélet létezik a matematika módszereinek és nyelvének bevezetési kísérleteivel szemben. Úgy tűnik, sokan gondolják, hogy a fizikai tudományok jelentik a matematikai módszerek számára megfelelő szférát, és a bölcsészet más módszereket kíván – nem tudom mi feléket. Az én közgazdasági elméletem azonban tisztán matematikai jellegű.”⁹⁹

Jevons fontosnak látja műve elején a következőket rögzíteni.

„Az elméletem differenciálszámítást használ olyan ismerős fogalmak kifejezésére, mint vagyon, hasznosság, érték, kereslet, kínálat, tőke, kamat, munka és más kvantitatív mértékek, melyek az iparágak napi működésében előfordulnak. Ahogy minden más tudományra igaz, a közgazdaságtan sem nélkülözheti ennek a kalkulusnak a használatát egy átfogó elmélet felállításához.”¹⁰⁰

⁹⁷ Lásd erről részletesen Menger *Principles of Economics* című művét.

⁹⁸ HELLER 1945: 90.

⁹⁹ JEVONS 1871: 3.

¹⁰⁰ JEVONS 1871: 3.

Úgy tűnt, hogy a klasszikusok nyomán Jevons számára is alapigazság a munka áldozati jellege, hiszen a munkavégzéshez a következőképpen közelített: „A munka definíciójaként [...] azt mondhatjuk, hogy magában foglal minden erőfeszítést, melyet a test vagy a szellem végez.”¹⁰¹ Miközben a munkára tehát a lélek vagy a test fájdalmas megerőltetéseként gondolt, kész volt elismerni, hogy az lehet örömteli is – ezt bizonyítja számára, hogy olykor bérezés nélkül is elvégzik. Jevons tehát a munkát a fájdalom és az öröm közvetlen forrása-ként ábrázolta. „A munka fájdalmas erő kifejtés, amelyet azért végzünk, hogy magunkat még nagyobb mértékű fájdalomtól megvédjük, vagy örömeket szerezzünk és egyensúlyt teremtsünk a javunkra.”¹⁰²

Jevons nem osztotta a Smithnél, Ricardónál is felbukkanó és a marxi elméletben központi szerepet nyerő munkaérték-elméletet. Úgy vélte, hogy a munkaerő legfeljebb közvetett módon befolyásolja az értéket azzal, hogy a tevékenység hasznossági fokát képes változtatni.

A munkavégzés fájdalomköltségét azért hangsúlyozta, mert a munka fizikai igénybevétele miatt ez szabja meg a munkaerő-kínálat korlátait is. A fájdalomáldozat éppúgy, ahogy a haszon okozta öröm is jól becsülhető Jevons szerint, ha figyelembe vesszük az érzet intenzitását, kiterjedését, bizonyos vagy bizonytalan jellegét és időben való közelségét vagy távolságát.¹⁰³

Jevons elméletében a munkavégzéssel kapcsolatos döntési modell a határhasznok és a határköltségek folyamatos mérlegelésén nyugszik, amit a dolgozó a munka egész folyamán elvégz. Azt feltételezte, hogy a munka kezdetén a fájdalomköltség igen magas, mert a munkához át kell állnia testnek és léleknek. Ezt követően a munka révén nyert fizetés hasznossága egy ideig magasabb lesz, mint a megerőltetés miatti áldozati költség – ebben a fázisban tehát a munka inkább öröm, mint szenvedés – mígnem egyenlővé válik a határhaszon és a határköltség. Ebben a pontban a munkás befejezi a munkavégzést. A hosszú munkaidő és a magas munkaintenzitás szükségszerűen elvezet addig a pontig, míg a munka fájdalmas volta kerül előtérbe. Lényegében ezzel magyarázta Jevons a munkával kapcsolatos averziókat, ezzel általánosságban visszautasítva azt a korábbi elképzelést, hogy az ember ösztönösen lusta és tétlen lenne.

A legtöbb kritika amiatt érte, hogy a szabad munkás szabad mérlegelését feltételezte a munkafolyamat egészében. Miközben a tapasztalat nyilván más volt,

¹⁰¹ JEVONS 1871: 168.

¹⁰² JEVONS 1871: 167.

¹⁰³ JEVONS 1871: 28.

és ma is más. A munkavállaló a legtöbb esetben nem dönthet a munkaidőről, nem folytathatja és szüneteltetheti a munkáját kizárólag a jó és rossz érzései alapján. A munka intenzitására bizonyos munkakörök esetében lehet befolyása, de szép számmal vannak olyan munkahelyek, ahol az egyetlen valódi döntés a munkába lépés vagy a munkából kilépés lehet.

A felvázolt elmélet ugyanakkor segített megmagyarázni azt a tapasztalati tényt, hogy míg egyes munkákat nagy kedvvel és hosszú munkaidőket is vállalva üznek a foglalkoztatottak, másoknál sokkal kisebb a munkakedv. Arra jutott, hogy vannak érdekes és stimuláló munkák, ahol az erőfeszítések még nagyobb erőfeszítésekre sarkallnak, nyilvánvalóan extra örömet generálva ezzel. A szubjektív mérlegelés tehát itt is végbemegy, de a munka révén nyert hasznosság itt nagyobb, nemcsak a munka ellenértéke, hanem a tevékenység önmagában is hasznot generál.¹⁰⁴

A specializáció Jevont is foglalkoztatta, annak hasznát egyértelműen a termelékenység növekedésében látta; az nyilvánvalóan magasabb lesz, ha nem kell átállással bajlódni, és a munkavállaló nagy jártasságot tud egy adott területen szerezni. „Elméletileg minden embert úgy tekinthetünk, mint aki különféle árukat képes előállítani és munkáját bizonyos szabályok mellett több munkakör között is meg tudja osztani. Nem lehetetlen erre példákat találni. Mégis az az általános, hogy a kereskedelem és a munkamegosztás miatt az emberek egy-egy tevékenységet üznek.”¹⁰⁵ A gyári munkaszervezésnek is a hasznossági megfontolásokon kell alapulnia, ott is optimalizálást végeznek, amikor arról döntenek, hogyan osszák el a munkát, és addig csoportosítják át egyik vagy másik tevékenységre a munkásokat, míg az előállított termékmennyiség haszna maximális lesz.

A munkakínálat alakulását Jevons a határtermelékenységgel hozta összefüggésbe. A termelékenység növekedése ugyanis több áru előállítását jelenti egységnyi idő alatt, ami szerinte azzal a következménnyel jár, hogy a munkások kevésbé keményen dolgoznak, vagy kevesebb munkát vállalnak majd. Az alacsonyabb határtermelékenység viszont, ahogy az élelmiszerárak növekedése is, arra sarkallja a dolgozókat, hogy nagyobb erőfeszítéseket tegyenek és társadalmi szinten többen álljanak munkába.

A munkavégzés intenzitását a termelékenység, az egyének szubjektív hasznossági mérlegelése mellett a kulturális hagyományok és a munkavállalók általános jelleme is befolyásolja. Ennek magyarázatául a különböző rasszok eltérő

¹⁰⁴ JEVONS 1871: 182.

¹⁰⁵ JEVONS 1871: 183.

munkavállalási hajlandóságát hozta, ami joggal veti fel a rasszizmus vádját az utókor olvasói számára.¹⁰⁶

Jevons a beralakulást vizsgálva tagadta a marxisták beralapelméletét és az úgynevezett vasbértörvényt is.

„Számomra egyértelmű tévedésnek tűnnek bizonyos elméletek, különösen az úgynevezett beralap-elmélet. Ez az elmélet arra törekszik, hogy megoldást adjon a tudomány fő problémájára, mely a munkabér meghatározottsága; alapos vizsgálat alapján megállapítható, hogy pusztá közhely, hogy a bérek átlagos mértékét az eredményezné, hogy a kisajátított teljes jövedelmet egymás közt milyen számban osztják fel.”¹⁰⁷

Elismerte azonban, hogy a vállalkozók bérezésre szánt összegének időlegesen valóban befolyása van arra, milyen magasak a munkabérek. Egy olyan termelési ágban, ahol váratlanul nagyobb nyereségkilátások nyílnak, könnyen elérhetők lesznek a magasabb bérek a munkások számára. Adott időpontban a munkaadók számára valóban korlátos a bérként kifizethető összeg. Csakhogy a verseny folytán a munkapiacon is kiegyenlítődések zajlanak, és a munkaberalapot sem lehet fix összegként elképzelni, amelyen a tőkés és a munkás osztozik. Van ugyan a béreknek természetes korlátja, ez azonban nem konvergál a létminimumhoz, ahogy a klasszikusok gondolták, és nem is a kizsákmányolás következménye, ahogy a marxizmus állította, hanem adott körülmények között a termelési lehetőségek határa adja. Jevons a beralakulást végső soron a határtermelékenységgel magyarázta.

„Van olyan ember, aki keveset vagy semmit sem keres, mert nincs elég ereje, tudása vagy találékonysága; mások sokat keresnek, mert valamilyen monopol pozíciót birtokolnak bizonyos tevékenységekben. Mindenki azt a munkát keresi, amelyben sajátos képességei a legtermékenyebbek a hasznosság szempontjából, aszerint, hogy mások mennyit hajlandók fizetni a termékért. A bér tehát egyértelműen a hatás, nem pedig az oka a termék értékének. De amikor a munkaerőt egyik munkahelyről a másira csoportosítják át, akkor az egyébként kifizetett bért az új termék kiadásaira kell terhelni.”¹⁰⁸

Walras is híve volt a termelékenységi elméletnek, megértette, hogy az áruk kínálata – és ezzel összefüggésben a munkaerő iránti kereslet – mögötti költségmegtérülések a termelékenységre vezethetők vissza. Új felismerése volt,

¹⁰⁶ JEVONS 1871: 182.

¹⁰⁷ JEVONS 1871: vi.

¹⁰⁸ JEVONS 1871: 167.

hogy a vállalkozói jövedelem is tartalmaz bérjellegű tételt, hiszen a vállalkozó saját munkájának is meg kell térülnie a jövedelemben. A normál profit – mint a saját tőke kamata és a saját munka bére – nála jelent meg először, és azóta is része az érvényes profitmagyarázatnak.¹⁰⁹

Menger és az úgynevezett osztrák iskola követői is a hasznosság elméletéből eredeztették az értéket és az egész gazdasági működést. A korai osztrák iskola a munkát pusztá bevételi forrásnak tekintette, képviselői figyelmen kívül hagyták annak belső költségeit és hasznait. Nem foglalkoztak a munkavállalók preferenciáival sem, azt feltételezték, hogy a munkásokat lényegében nem érdekli a munka tényleges tartalma, kizárólag a munkaidő és a nominálbérek alapján hozzák meg a munkavállalási döntésüket. Eugen von Böhm-Bawerk (1851–1914) megélhetési alapról írt, amelynek a szerepe a munkabéralapéhoz hasonlított; ez nála egy-egy termelési időszakon keresztül fix összeg volt, és ez szabta meg a bérek kereteit.¹¹⁰

Johann Heinrich von Thünen (1783–1850) helyezte egyébként a termelékenység gondolatát a bérelmélet középpontjába. Thünen bérelméleti elgondolását így lehet összefoglalni:

„A munka és a tőke azonban bizonyos fokig helyettesítheti egymást. A termelés határán a vállalkozó arra lesz figyelemmel, hogy amíg egy további tőkemennyiség a hozamot nagyobb arányban növeli, mint egy újabb munkás munkába állítása, inkább több tőkét, fordított esetben inkább több munkát használjon a termelésben. Ez azt jelenti, hogy a tőke, illetőleg a munka határtermelékenysége viszonyba kerül egymáshoz, mert a termelés határán való hatályosságuk lesz döntő alkalmazásukra és ezzel a termelésből nekik jutó hányadra is.”¹¹¹

Az ötletet, hogy a béralakulás a munka határtermelékenységéhez köthető, Angliában Marshall, az USA-ban Clark tette népszerűvé. Munkáik nyomán egyetértés született a közgazdászok között, hogy a határtermelékenységet figyelembe kell venni, de emellett más befolyásoló tényezőket is felvetettek. Felmerült például az a gondolat, hogy tekintettel a munka *jövendőbeli jószág* jellegére – hiszen gyümölcsének beéréséhez idő szükséges – a munkás nem kaphatja meg az előállítandó jószág jelenlegi értékét, csak diszkontált értékét.¹¹² Az is felmerült, hogy a termelékenység és az életszínvonal magyarázzák a munkabéreket, mert

¹⁰⁹ HELLER 1945: 253.

¹¹⁰ HELLER 1945: 226.

¹¹¹ Thünetet idézi HELLER 1945: 229.

¹¹² Frank A. Fetter (1905): *The Principles of Economics* című művét idézi HELLER 1945: 231.

a megszokott életszínvonal vezeti a munkást a követeléseiben, de a bérek elérhető határát a termelékenység szabja meg.¹¹³ Az a magyarázat is megszületett, hogy az életszínvonal és a szakképzettség megszerzésével járó nehézségek egyaránt befolyásolják a munkakínálatot, természetesen a határtermelékenység mellett.¹¹⁴

A munkabérek alakulásának határtermelékenységgel való összekötése áttörést jelentett a bérelméletekben, eltörölte azt a korábban makacsul mantrázott elvet, hogy a munkabér szükségszerűen csak alacsony színvonalú megélhetést biztosíthatna, vagy hogy a munkások kizsákmányolása kódolva lenne a kapitalizmusban. Végre annak is sikerült megtalálni az okát, hogy jól prosperáló ágazatokban tartósan magas színvonalú megélhetést biztosíthat a munkavállalás, ami ténykérdéssé vált a 19. század fordulójára. Egyetlen lépés hiányzott már csak a mai bérelmélet létrehozásához, hogy a korábban már többször felmerült piaci mechanizmust és az alkufolyamatot is beépítsék az elméletbe. Végül ez Alfred Marshall (1842–1924) és Arthur C. Pigou (1877–1959) hozzájárulásával sikerült.

Marshall és Pigou, az élő axióma megteremtése

Marshallnak sikerült a munkatermelékenységet a bérelméletbe beágyaznia, a munkapiac működésének felvázolásával a kereslet és kínálat összes tényezője megjelenhetett a béralakulásban, az alkufolyamatot is beleértve. Marshall elődeihez képest egészen magasra teszi a munka jelentőségét:

„Igazság szerint emberi természetünkől adódóan kemény munka és megoldandó nehézségek híján hamar degenerálódunk; fizikai és erkölcsi egészségünk is azt kívánja, hogy megerőltető erőfeszítéseket tegyünk. Minél tevékenyebbek vagyunk és minél inkább fejlődünk a lehető legtöbb területen, annál teljesebb az életünk. Intenzív örömet találhatunk minden buzgó törekvésünkben, legyen szó üzleti sikerről, a művészet és a tudomány előmozdításáról, vagy embertársaink segítéséről. A legmagasabb szintű teremtő munkában a túlzott megerőltetésnek és fáradtságnak a stagnálás időszakaival kell gyakran váltakoznia; de a hétköznapi embereknek, azoknak, akiknek nincsenek nagyon erős ambíciói, egy mérsékelt és inkább állandó intenzitású munkával megszerzett kielégítő jövedelem kínálja a legjobb lehetőséget a test, az elme és a szellem gyarapítására, amiben az igazi boldogság rejlik.”¹¹⁵

¹¹³ Edwin R. A. Seligman (1905): *Principles of Economics* című művét idézi HELLER 1945: 231.

¹¹⁴ Thomas Nixon Carver (1911): *The Distribution of Wealth* című művét idézi HELLER 1945: 232.

¹¹⁵ MARSHALL 1997: 77.

Marshall számára nyilvánvaló volt, hogy a munka sokkal több, mint a megélhetés eszköze, hiszen létfontosságú szerepet játszik az emberi jellem fejlődésében és fejlesztésében.¹¹⁶

Természetesen maga is számolt a munka okozta kellemetlenségekkel, amelyeket így foglalt össze:

„A munka kényelmetlensége származhat testi vagy szellemi fáradtságból, abból, ha egészségtelen környezetben kell végezni, vagy ellenszenvese a munkatársak, illetve hogy elveszi az időt, amit kikapcsolódásra, társadalmi vagy intellektuális tevékenységekre szántunk. De bármi formában jelentkeznek a diszkomfort, intenzitása rendszerint együtt növekszik a munka nehézségével és időtartamával.”¹¹⁷

Egyetértett Jevonsszal abban, hogy a munka nemcsak szenvedés, de jó érzést is kelt, ezért annak élvezete is lehet motivációs erő a fizetésen kívül. Bírálta is mindazokat, akik a munka szenvedés jellemzőjét túlhangsúlyozták. „A legtöbb ember többet dolgozik, mint amennyit akkor dolgozna, ha csak a munkából származó közvetlen öröm lenne a munka mögötti megfontolása; de egészséges helyzetben még a bérért folytatott munka jelentős részére is igaz, hogy a munka élvezete jelentősebb, mint a szenvedés, amit okoz.”¹¹⁸

Egyébként már Jevons felhívta a figyelmet arra, hogy a munka okozta erőfeszítés nem egyenletes, a munkába állás nagyobb erőfeszítést okoz. Ezt Marshall így fogalmazza meg: „A munkába állás előtt gyakran le kell győzni némi ellenállást. Az indulás gyakran fájdalmas erőfeszítéssel jár, majd ez fokozatosan nullára csökken, és megjelenik a munka élvezete, ami egy ideig növekszik, amíg el nem ér egy bizonyos maximumot, utána nulláig csökken, és eluralkodik a fáradtság érzete és a pihenés utáni vágy.”¹¹⁹

A fentiekből logikusan következik, hogy a munkával szembeni ellenállás, a tétlenség választása egyáltalán nem evidencia. Marshall véleménye szerint a munkakedv a konkrét munka mennyiségétől és minőségétől függ. Úgy vélte, a technológia fejlődésével egyre több intelligens munka lesz majd, amelyet szívesebben végeznek az emberek, és a megerőltető fizikai tevékenység is kiszorul a fejlődéssel.

¹¹⁶ SPENCER 2010: 79.

¹¹⁷ MARSHALL 1997: 80.

¹¹⁸ MARSHALL 1997: 37.

¹¹⁹ MARSHALL 1997: 81.

Marshall nem egyszerűsítette le a választást a szenvedést jelentő munka és a boldogságot jelentő szabadidő között. Ellenkezőleg, szerinte a szabadidő alapvetően nem kifizetődő. Ha túl hosszan tart a tétlenség, az önmagában megnöveli a munkavágyat. Ezért van az, hogy akik tartós munkanélküliséget voltak kénytelenek elszenvedni, vagy akik politikai fogolyként hosszú tétlenségre vannak kárhóztatva, azok a fizetség nélküli munkát is inkább választják, mint a további semmittevést.

A munkához való emberi hozzáállás egyébként sokat fejlődött az idők során. A dicsvágy például sokakat hajt arra, hogy többet és jobban dolgozzanak, a többieknél kiválóbbat alkossanak; sok kiváló találmány született ebből az érzésből. De sokan vannak olyanok is, akik akkor is kiváló munkára törekcsenek belső indíttatásból, ha senki sem követi vagy ellenőrzi a tevékenységüket. „Jóllehet az ember fejlődésének legkorábbi szakaszában leginkább a kielégítetlen szükségletei miatt végzett munkatevékenységeket, de ezt követően minden újabb felfelé tett lépést sokkal inkább az új munkatevékenységek okozta vágyak, mintsem az új szükségletek miatti tevékenységek eredményeztek.”¹²⁰

Meggyőződése volt, hogy az életszínvonal növekedése, ami a bérek növekedéséhez kötődik, ahhoz fog vezetni, hogy az intelligencia és az önbecsülés növekszik, és a munkában végzett kiválóság is kiteljesedhet. De arra is felhívta a figyelmet, hogy a kimerítő fizikai munka nagyon rossz hatással van a társadalomra. A közösség erkölcsi és mentális állapotát egyaránt rombolja, ha a munkaidő hossza és intenzitása túlságosan megterhelő a munkások számára. Idealista lévén azt remélte, hogy a jövő társadalmában senkinek sem kell annyira kimerülnie a napi fizikai munkában, hogy ne jusson este ideje vagy ne legyen kedve intellektuális tevékenységre, művészetek élvezetére.¹²¹

Idealista kép egy igazságosabb jövőről, erős szociális érzékenység a munkásokkal kapcsolatban, akiket a tevékenységük fizikailag és szellemileg túlságosan igénybe vesz – ez mind kiolvasható Marshall munkáiból. Mindezek mégsem vitték el a szocialista gondolkodók felé, visszautasította a kommunista utópiát. Megőrizte abbéli hitét, hogy a kapitalista berendezkedés a lehetséges legjobb gazdaságszerveződés, viszont néhány téren, elsősorban a legelesettebbek érdekében, állami beavatkozásra lenne szükség. Ezzel azt is elismerte, hogy a munkapiacon egyes munkáscsoportok hátrányban vannak, érdekeiket nem képesek hatékonyan képviselni.

¹²⁰ MARSHALL 1997: 48.

¹²¹ Alfred Marshall (1873): *The Future of the Working Classes* című művét idézi SPENCER 2010: 82.

Marshall hitt a piac rendező erejében. Úgy vélte, a kereslet és a kínálat szabályai általában véve a munkapiacon is érvényesülnek, a piaci mechanizmusnál pedig nincs hatékonyabb és jobb szervezőerő. A megfelelő piaci működés a munkapiacon is megteremti az egyensúlyt, kialakul az egyensúlyi munkabér és az egyensúlyi foglalkoztatás, ha a bérek szabadon tudnak mozogni. A magasabb bérek kompenzálják a nehezebb munkák miatt, a technikai fejlődés révén pedig ezek aránya egyre csökken.

A nagy bérkülönbségekre vonatkozóan maradtak még nyitott kérdések. A munkapiaci alku jelentőségére Pigou irányította rá a figyelmet. Megfigyelte a bérek lefelé való mozgásának rugalmatlanságát is, ahol erőteljes a szakszervezeti tevékenység.¹²² Ez újabb lépés volt a beralakulás pontos megértésében. A ragadós bérek elmélete aztán Keynes munkanélküliségi magyarázatában is megjelenik.

Intézményiek és más heterodoxok

Az intézményi közgazdaságtant általában a heterodoxia részeként szokás tekinteni. Miközben a fősodratú közgazdaságtan neoklasszikus alapokon áll, az intézményiek munkásságának egyes elemei is elfogadottak a közgazdaságtan színes világában. A régi és új intézményi gazdaságtan a politika, a kultúra és a társadalom formális és informális intézményeit vizsgálja és értékeli. Az intézményi közgazdaságtan terméke a munkagazdaságtan, amely kiterjedt szakterületté és elfogadott irányzattá vált. Alakításában Veblennek kiemelkedő szerepe volt.

Thorstein Veblen (1857–1929) az ember ösztönös tevékeny léte mellett érvelt. Vitatta, hogy az emberiség történetében a munkavégzés mindig ellentételezésért történt volna, helyette azzal érvelt, hogy az embereket kíváncsiságuk és a tevékeny élet élvezete is munkára sarkallta. Szerinte a kultúra változása torzította el a munkát, a piacgazdaság tette nemszeretett tevékenységgé, egy igazságos társadalomban viszont ismét virágozhatna a munkaösztön. Szintén intézményi gazdaságtani probléma a hatalom kérdése, amely a munkaviszonyban is megjelenik, és a munkaszerződésben manifesztálódik. A munkaviszonyban meglévő konfliktus és annak feloldása úgyszintén olyan problémakör, amely az intézményieket foglalkoztatta, de mindezek a neoklasszikus szemléletben mellékesek, a hagyományos módszertannal nem elemezhetők, így a fősodratú közgazdaságtanban

¹²² HELLER 1945: 237.

periferiális kérdések.¹²³ A felvetett kérdésekkel ma a közgazdaságtan helyett részben a szociológia, részben a jogelmélet foglalkozik behatóbban. Utóbbival határterület az intézményiek tulajdonjogot elemző irányzata, amely szintén meghatározó a munkaviszony történelmi léptékben vizsgált alakulásában.

Az intézményiek központi kategóriáját jelenti a tranzakciós költségek vagy az úgynevezett megbízó-ügynök problémája is, melyeknek szintén vannak munkapiaci és munkaviszonnyal való kapcsolódásaik. A delegálás gyakorlatára, amely a megbízó és az ügynök közötti információs aszimmetriát okozza, a legtipikusabb példákat éppen a munkahelyeken találjuk. Ezek az irányzatok azonban nem tudnak és nem is kívánnak teljes képet nyújtani a munka vagy a munkapiac kérdéseiben, hiszen egy sajátos szemüvegen keresztül vizsgálódnak.

Szintén heterodox vagy alternatív irányzatnak tekinthető a boldogság közgazdaságtanaként ismert tudásanyag, amely úgy foglalkozik a munkavégzéssel, mint a teljes élet szükséges komponensével. Az irányzat nem ellentétes a hasznosságalapú *mainstream* felfogással, bár a hasznot sokkal tágabban értelmezi, mint a bérként megjelenő anyagi kompenzáció a munkaáldozat fejében. Pszichológiai módszereket használ a jóérzés számszerűsítésére, de változatlanul azt feltételezi, hogy az egyének e tágan értelmezett hasznosságot maximalizálják, amikor a boldogságukat keresik.

Az alternatív gazdaságtanok részletes ismertetése szétfeszítené e munka kereteit, bár sok érdekes megállapítást tesznek egyes részkérdésekben. Az összképet tekintve a mai közgazdaságtan fő áramát egyébként alig befolyásolják.

¹²³ SPENCER 2010: 111.

Vákát

A világvallások munka- és bérelgondolásai

A világvallások szemlélete

A fősodratú közgazdaságtan a jelenségeket a matematika nyelvén leírhatónak tekinti és a tudományos kérdések pozitivista szemléletű tárgyalására törekszik, igyekeztve a tudományt a rangosabbnak vélt természettudományok felé terelni. A vallási gyökerű világlátás viszont *ab ovo* nem lehet más, csak normatív; így eleve kizárja magát a *mainstreamből*. A normativitás és a gazdaság társadalomtudományi közelítése azonban az eszmetörténet minden korábbi szakaszában magától értetődő volt, ahogy az is, hogy a gazdaságelméletnek elsősorban a társadalmi hasznosságot és az igazságosságot, ha úgy tetszik, akkor a közjót kell szolgálnia, ami a közgazdaságtan politikai gazdaságtani felfogása felé visz el. Ez alól a marxizmus sem volt kivétel, sőt, annak ateista alapvetésére vallásos fundamentalista meggyőződésneként épült a marxi *felépítmény*, a gazdaságfilozófia.

Rendkívül változatos a világ a tekintetben, hogy a vallási alapelvek mennyire érvényesülnek a gazdaságban, beleértve a gazdaságszervezést, a munkaadói és munkavállalói szerepeket, a bérezési módszereket és a munkával kapcsolatos attitűdöket. Noha lényegében mindenütt a világban a tőkés gazdaság mechanizmusai működnek – nyilvánvalóan minden más kísérlet egyszerűen sikertelennek bizonyul –, annak alkalmazott megoldásaiban a kultúra évezredes lenyomataként vagy napi gyakorlatként fellelhetők a vallások tanai. Már csak ezért is feltétlenül érdemes áttekinteni a világvallások munkával kapcsolatos hittételeit és a teológiai értelmezéseket.

Általános vélemény, amely bőséggel szolgáltat sztereotípiákat is, hogy a vagyonszerzéssel, a munkához való hozzáállással, a hivatásválasztással, a karrierépítéssel kapcsolatos döntésekben a kulturális hagyományaink és az élő vallásos meggyőződéseink befolyásolnak minket. Ezek persze szofisztikált hatások, ahol az egyéni szabadságjogok érvényesülését intézményrendszer védi, nem jelentenek szükségszerű determinációt. Noha a világvallások egyöntetűen a mértéktartó, erkölcsös és tevékeny életet hirdetik, a munkát és a bérezést illetően is vannak eltérések. A továbbiakban a világvallások munkadogmái kerülnek ismertetésre a szokásostól kissé eltérő csoportosításban. Az ábrahámi vallások hármass felosztása helyett a judaizmus és az iszlám mellett a katolikus és a protestáns elképzeléseket külön tárgyaljuk. Természetesen ezeknek is csak a lényeges

vonásaira kitérve, hiszen az egyházak és a vallási irányzatok tömege kisebb-nagyobb eltéréseket enged például a tekintetben, pontosan milyen munkatevékenységeket hogyan és mikor kell/szabad/tilos végezni. Kisebb terjedelemben, de szóba kerül a hinduizmus és a buddhizmus is.

R. H. Nelson *A közgazdaságtan mint vallás* című művére hivatkozva írja Sedláček, hogy bármennyire szeretnénk a tudományunkat természettudományként feltüntetni, a közgazdászok gyakran inkább úgy érvelnek, mint a teológusok.¹²⁴ Az európai gondolkodás három pilléréként a judaizmus és a kereszténység hitelveit és az antik gondolkodók fennmaradt téziseit, mindenekelőtt a görög filozófiát és a római jogot szokás emlegetni. Mi okunk lenne azt feltételezni, hogy a közgazdasági nézetek nem ezen a tudásalapon szökkentek szárbá.

A hinduk gazdaságfilozófiája

Nehéz a dolgunk, ha a hinduizmus pontos hittételeit kutatjuk, mert India vallása több ezer év alatt alakult ki, óriási mennyiségű ismeretanyagot, rituálét, hittételeket, filozófiai elmékedéseket és életmódi előírásokat tartalmaz, amelyeknek a Nyugat számára is jól értelmezhető feldolgozottsága messze elmarad a többi világvallástól. A *Védák* énekei, az *Upanisadok* filozófiái, a *Dharma* tanításai, a *Bráhma*nák magyarázatai, a jogatanok és egyebek keletkezésük idejét, nyelvezetüket, formájukat és tartalmukat illetően is meglehetősen heterogén ismeretanyagot alkotnak. India gazdasági potenciálját, gazdag kultúráját tekintve nem meglepő, hogy ősidők óta foglalkoztak a gazdasági kérdésekkel is. Arisztotelész kortársaként működött a rendkívül termékeny szerző, Kautilya – más helyeken Chanakya – akinek írásain (*Artha-sásztra. Válogatott életbölcsségek*) keresztül bemutatjuk a hindu kultúrkör témához kapcsolódó nézeteit. A kevés gazdaságtani szemléletű feldolgozás egyike így fogalmazza meg a milliárdnyi hívővel rendelkező világvallás lényegét:

„A hinduizmus az indiai szubkontinens uralkodó vallása, amely magában foglalja egyebek mellett a shaivizmus, a vaisnavizmus és a Srauta hagyományait. Rituálék és filozófiák, törvények és hétköznapi normák széles skáláját tartalmazza, melyek a karmán, a dharmán és társadalmi normákon alapulnak. A hinduizmus inkább intellektuális vagy filozófiai nézőpontok, mintsem merev hittételek gyűjteménye. [...] Nincs alapító, nincs dogma,

¹²⁴ SEDLÁČEK 2012: 180.

nincsenek és nem voltak reformok és korlátozások; éppen ellenkezőleg, a vallás újabb adalékai anélkül rakódtak egymásra az évszázadok során, hogy a korábbi rétegek valaha is kikoptak volna.”¹²⁵

A tanok ugyanakkor nagyon sok konkrét – gyakran egymással ütköző – elvárást vagy utasítást fogalmaznak meg a mindennapokra és az életfelfogásra is. A hindu kultúra az egyén (általában a szabad férfiak értendők ez alatt) teljes életét négy időszakra osztja, amelyeket ásrának nevez. Az első 16 év az oktatásé. A gazdaságilag aktív élet, a vagyongyűjtés, jövedelmező foglalkozás üzése a következő 25–30 év. Körülbelül hatvanévesen a polgárnak fel kell hagynia a gazdasági tevékenységgel, miután vagyontát fiai között felosztotta. Az utolsó életszakaszban mindenkit leszármazottai szolgálnak ki, ellátják a napi élelemmel, hajlékkal és minden mással a szükségletei szerint. Fontos tehát, hogy a vagyonszerzés csak egy meghatározott életszakasz sajátja, annak rabjává így senki sem válik az írások szerint.¹²⁶

Tradicionálisan nagycsaládi együttélésben valószínűsítették meg a gazdálkodást, ahol a szabályok és a jogrendszer a családok tartós biztonságát és jóllétét, továbbá a királyság gazdagságának fenntartását, de legkevésbé sem az egyén boldogulását célozták. Különösen nagy értéket képviseltek a természeti javak, erdők és bányák, de mindenekelőtt a vízkészletek és a táplálékforrásként szolgáló állatállomány, ezek jogilag a királyság tulajdonában álltak, míg a hasznosítást a gazdálkodók végezték, a művelést pedig felügyelők ellenőrizték.

A felnőttkori tevékeny élet elvárása a hindu filozófia egyik alaptétele:

„Kautilya nagyon világosan fogalmaz az igazlelkű életéről. Minden embernek becsületesen és szorgalmasan kell élnie és végeznie a kötelességeit. Ha valaki elmulasztja a kötelességét, hanyagságát büntetni kell, a büntetésnek pedig arányosnak kell lennie az elkövetett cselekménnyel. [...] Kautilya szerint bármely királyság vagy állam csak akkor élhet békében, ha a polgárok hozzászoknak a becsületes élethez.”¹²⁷

A munkatevékenység pontos szabályozása több helyen is felbukkan Kautilya szabályaiban, amelyek között egyesek a modern menedzsmenttudomány elveit vélik felfedezni. A gazdaságilag aktív polgároktól, akik dolgoztak és másokat alkalmaztak, nagyfokú fegyelmet várt el a magatartási kódex. Jutalmazniuk kellett a jó munkaerőt és büntetni a szabályszegőket. A köztisztviselők próbaidőt

¹²⁵ NARESH 2013: 227.

¹²⁶ PATWARDHAN 2013: 24.

¹²⁷ PATWARDHAN 2013: 19.

töltöttek, csak akkor állandósították őket hivatalukban, ha jól látták el a feladatot. A betegek és fogyatékosok felmentést kaptak a munkavégzés alól, ahogy a szerzetesek, apácák, remeték és bölcsek is. Engedélyezték viszont már az ősi Indiában is a nők alkalmazását.

A teljes munkaerő elég heterogén volt, szolgálók, szerződött munkások, fizetés nélküliek, alkalmi bérmunkások, részmunkaidősök és önálló vállalkozók alkották. A munkabérekről és a szerződéses foglalkoztatásról szóló törvények világos szabályokat adtak. A szolgákra részletes külön szabályok vonatkoztak.

A gazdasági és társadalmi rend fenntartását kemény szankciókkal kényszerítették ki már az ókorban, követve a *Dandneetit*, a büntetés tudományát. A szabályok betartását a felügyelők és a katonaság mellett kémek egész seregével igyekeztek biztosítani.

Megjelent a bérek termelékenységhez való kapcsolása is, elsőként egyébként a textiliparban.

De nemcsak a fizetségért dolgozók vagy a szabad polgárok, hanem még a király munkáját is szigorú szabályok keretezték, amikor a nap 24 óráját 90 perces etapokra osztva taglalták a kívánatos időbeosztást.¹²⁸

Az *Artha-sásztra* részletekbe menő leírásokat tartalmaz a munkakörök tartalmáról és a felügyelők feladatairól. Pontosan leírja például a könyvelők irodájának berendezését, ahogy a nyilvántartások pontos tartalmát is.¹²⁹ A felügyelők bérfizetését úgy rendeli, hogy az a ledolgozott munkanapokkal legyen arányos, és havonta a hó végén fizessék ki.¹³⁰ A munkával kapcsolatos mulasztások, az elvárható viselkedés egyaránt részletesen olvasható:

„Ha a felügyelő ránéz a [textilüzemben dolgozó] nők arcára, vagy velük bármi másról, mint a munkáról beszél, első szintű bírsággal kell sújtani. A bérfizetés késedelmét közepes bírsággal kell büntetni. Hasonlóképpen azt is, amikor el nem végzett munkáért bért fizetnek. Aki viszont megkapta a bért, de nem végzi el a munkát, annak le kell vágni a hüvelykujját. Aki jogtalanul eltulajdonítja, ellopja vagy elszöknek a részükre átadott nyersanyagokkal, hasonló módon kell büntetni. A takácsokat, ha vétkesek, a fizetésükből olyan pénzbírsággal kell súlytani, ami arányban áll a bűncselekményükkel.”¹³¹

¹²⁸ PATWARDHAN 2013: 28.

¹²⁹ KAUTILYA 1915: 81–82.

¹³⁰ KAUTILYA 1915: 83.

¹³¹ KAUTILYA 1915: 162.

A hindu hitrendszer egésze a hierarchia hagyományos, merev rendszerére épül, ennek ellenére jól alkalmazkodik a piacgazdasági berendezkedéshez. A hindu munka- és életfilozófia mai üzenetét foglalja össze az alábbi idézet:

„Az emberi élet célja nem csupán a boldogság és az élvezet keresése, hanem a kiteljesedés mély érzésének átélése. Minden egyéb (pl. pozíció, vagyon, hatalom, presztízs, kitüntetés, hivatás stb.) a legjobb esetben is csak a cél eléréséhez szükséges eszköz, amellyel a kiteljesedés elérhető, ami csak a dharma összetevőinek megszerzésével és művelésével elérhető. [...] A hindu értékrendszer teremt egyensúlyt a kemény készségek (mint például a művészetek és a tudomány tanulása) és a puha készségek (mint a morál) között.”¹³²

A buddhizmus és a munka

A buddhista közgazdasági elképzeléseket a nyugati világ elsősorban Ernst F. Schumacher *A kicsi szép* című művéből ismeri. A buddhista gazdasági elvek ismertetésével különösen sok követőre talált, iskolaalapítónak vált. A Távol-Keleten dolgozta ki elméletét, és számos kormánynak – Indiának, Burmának – volt tanácsadója gazdaságfejlesztési programjaik megvalósításában. 1973-ban megjelent esszégyűjtésében a főáramú közgazdaságtan számos alapvetéssel helyezkedett szembe. Bírálta a kapitalista berendezkedést, többek között a környezetpusztulást, a társadalmi igazságtalanságok elviselhetetlen mértéke, a technológia emberre veszélyes terjedése és a méretgazdaságosság hajszolása miatt. Schumacher kételkedett abban, hogy az egyetemes jólét, valamint azon keresztül a béke elérhető és fenntartható lenne a piacok révén, a piaci mechanizmust működtető önérdékkövetés útján. Szerinte a piacgazdaság által felerősített önzőség és irigység csak a felszínes jólétet, a kevesek anyagi gazdagodását biztosítja, miközben elvesz a bölcsesség, a szolidaritás, a béke és a derű a társadalomból. A szükségletek hajszolása és kiterjesztése ugyanis a bölcsesség ellentéte, akadályozza a társadalom vágyott szabadságát és békéjét is. A növekedés bővölete, amibe a piacgazdaság kergeti az embereket, folyamatosan növeli a függőséget a kontrollálatlan külső erőktől, ezzel egzisztenciális félelmet okozva. Csak a szükségletek csökkentésével, egy emberléptékű gazdaság működtetésével lehetne megtörni a veszélyes spirált.

A gazdaságszervezés elméleti alapját a meta-közgazdaságtan szolgáltatná azzal, hogy két szakterületre, az emberre és a környezetre koncentrálna hozna

¹³² SWAMY 2013: 544–545.

létre egy gazdaságelméletet a buddhista szemléletet állítva a gondolkodás központjába. Schumacher hitte: ahogy az emberben a testi és szellemi egészség egymást feltételezi, úgy a társadalmi jólét is csak egy szilárd erkölcsre épülő és fenntartható környezetgazálkodásra berendezkedő gazdasággal alkothat hosszú távon is fenntartható egységet. A javasolt új paradigmák értelmében az ideális új gazdaság szakítana például a pusztító, kreativitást kioltó technika alkalmazásával, újraértelmezné a munkát, a földhasználatot, átlátható üzemméretet terjesztene el minden iparágban, és teljes egészében átalakítaná az oktatást is. „A fejlődés helyes útját kell megtalálni, a Középső Utat a materialista oktalanság és a hagyománytisztelő mozdulatlanság között, röviden: a »Tisztességes Megélhetést«.”¹³³

A buddhista elmélkedés központjában a boldogság keresése áll, ami a vágyaktól és a szenvedéstől való megszabadulással érhető el. A jólét kulcsa nem a vagyonszerzés vagy a fogyasztás növelése, hanem a bölcsesség gyarapítása és a mértékletes életmód, a derűs, tevékeny élet. Ebben a felfogásban a hedonizmus elkerülendő, de az aszketikus élet sem idealizált. Nem lehet véletlen, hogy a vallásalapító összes ábrázolása kissé pocakos, derűs, jovialis külsejű urat mintáz.

A buddhista közgazdaságtan fontos tanítása a munka szerepének értékelése. A közgazdaságtudomány szerint a gazdaság egyik erőforrása az emberi erőforrás. A modern gazdaságban azonban a munkaerő alkalmazása egyszerűen egy költségétel, amelynek csökkentése startégiai cél. Megoldásként adódik is a specializáció, amely a munka termelékenységét fokozza, valamint az automatizáció, amely kiiktatja az emberi munkát és drasztikusan terjed a gazdaság minden területén, beleértve a szolgáltatásokat is. A munka a foglalkoztatott szempontjából sem pozitív tartalmú fogalom, sokkal inkább teher, nehézség, kellemetlenség, a szabadidő és a kényelem feláldozása, amelyekért a bérek nyújtanak részleges kompenzációt. Ezen szemléletből az következik, hogy a kíváncsi gazdaság-szervezésben a termékek létrehozása munkaerő nélkül történne, a munkavállaló pedig munka nélkül jutna jövedelemhez.¹³⁴

Buddhista nézőpontból a munka egyértelműen pozitív tartalmú fogalom, és három szempontból is meghatározó szerepe van az életben. Az egyik szerepe, hogy esélyt kínál az ember számára képességeinek hasznosítására és fejlesztésére. Szintén fontos, hogy csoportos együttműködésre ad módot, így építi

¹³³ SCHUMACHER 1991: 63.

¹³⁴ SCHUMACHER 1991: 54.

a társadalom szövetét, és megtanít az önzés legyőzésére. Végül munka révén hozzuk létre a szükséges árukat és szolgáltatásokat.

„Ha úgy szervezzük meg a munkát, hogy az a munkás számára értelmetlenné, unalmassá, tompítóvá és idegörlővé válik, az alig különbözik a bűncselekménytől – arra utal, hogy inkább törődünk a javakkal, mint az emberekkel, a gonoszságig híján vagyunk az együttérzésnek és lélekpusztító módon ragaszkodunk az evilági létezés legprimitívebb oldalához.”¹³⁵

A buddhista munkafelfogás tradicionalista abban az értelemben, hogy a modern technikával szemben ellenérzéseket táplál, kifejezetten ellenzi, ha egy gép kiszolgálójává válik a munkavállaló. Azokban az esetekben, amikor az eszköz – praktikusán inkább szerszám, mint gép – elmélyíti az emberi ügyességét és fejleszti a képességeket, akkor lehet szerepe a termelésben. A munkának tehát éppolyan fontos szerepe az ember fejlesztése, mint a javak előállítása.

„Ha a munka természetét megfelelően értékeljük és ezt a gyakorlatba is átvisszük, a munka ugyanúgy fog viszonyulni a magasabb képességekhez, mint az eledel a fizikai testhez. Táplálja és megeleveníti a felsőbb embert, és arra serkenti, hogy képességei legjavát nyújtsa. Szabad akaratát a megfelelő irányba tereli és a benne lévő állati erőket egyre újabb csatornába vezeti. Kiváló hátteret nyújt ahhoz, hogy az ember megmutathassa a maga értékrendjét és kifejleszthesse személyiségét.”¹³⁶

Schumacher szerint a modern és a buddhista gazdaság szemlélet közötti döntő különbség abban áll, hogy míg az első a fogyasztást tartja a munka elérendő céljának, s a termelési tényezőket, köztük a munkát tekinti eszközöknek, addig a buddhista elképzelés szerint az emberi igények kielégülését kell maximalizálni és ahhoz képest a fogyasztást optimalizálni. „Könnyű belátni, hogy az optimális rend elérésére törekvő életmód fenntartásához szükséges erőfeszítés minden valószínűség szerint jóval kisebb lesz, mint a maximális fogyasztásra való törekvés fenntartásához szükséges erőfeszítés. Így hát nem meglepő, hogy az élet jóval kevesebb hajszával és erőfeszítéssel jár.”¹³⁷ Ez pedig az erőszak csökkenéséhez vezet, és egy kiméletes, a környezetet nem terhelő életformát jelent, ahol a helyi szükségleteket helyi erőforrásokból elégítik ki.

¹³⁵ SCHUMACHER 1991: 55.

¹³⁶ J. C. KUMARAPPA (1945): *Economy of Permanence* című művét idézi SCHUMACHER 1991: 56.

¹³⁷ SCHUMACHER 1991: 59.

„Ha az embernek nincs esélye rá, hogy munkához jusson, kétségbeejtő helyzetben van: nem pusztán azért, mert nincs jövedelme, hanem azért is, mert nélkülözi azt a semmivel sem pótolható tápláló és megelevenítő eledelt, amit a fegyelmezett munka jelent. A modern közgazdász agyafűrt számításokat végezhet arról, kifizetődő-e a teljes foglalkoztatottság, vagy gazdaságosabb nem egészen teljes foglalkoztatással futtatni a gazdaságot, amivel biztosítani lehet a munkaerő nagyobb mobilitását, a bérek nagyobb stabilitását és így tovább. Buddhista szempontból ez azt jelenti, hogy a javakat fontosabbnak tartjuk az embereknel, a fogyasztást az alkotótevékenységnél. Ez azt jelenti, hogy a hangsúly átkerül a munkásról a munka termékére, vagyis az emberiről az emberalattira, s ezáltal megadjuk magunkat a gonosz erőeknek. A buddhista gazdasági elképzelésnek már eleve teljes foglalkoztatást kell terveznie, és ennek elsőrendű célkitűzése voltaképpen az, hogy mindenkit alkalmazzunk, akinek külső munkahelyre van szüksége: ez pedig nem a lehető legteljesebb foglalkoztatottság és nem is a lehető legnagyobb termelés.

A nőknek általában nincs szükségük külső munkahelyre, asszonyok nagyarányú foglalkoztatása irodákban vagy üzemekben a buddhista gazdaságtan szempontjából a komoly gazdasági kudarc jele volna. Különösképpen pedig az, ha megengednék, hogy kisgyerekes anyák üzemekben dolgozzanak, míg gyermekeik felügyelet nélkül futkároznak, ez a buddhista közgazdász szemében ugyanolyan gazdaságtalan volna, mint a modern közgazdász szemében az, ha egy szakmunkás katonának állna.”¹³⁸

A nők munkából való kivonásának gyakorlata vagy a teljes foglalkoztatás racionális hatékonysági kritériumokkal szemben történő alkalmazása élesen szembemegy a fősodratú gazdaságpolitikákkal. A szemlélet heterodox irányzatként él a fősodratú irányzatok mellett, és a boldogságkutatások között lehet megtalálni a mai követők elképzeléseit.

A judaizmus és a munka

A héber világlátás egyik nagy eltérése más világvallásokhoz képest a szekularizáltnak nevezhető szemlélete.¹³⁹ Bár ez eléggé fából vaskarika megfogalmazás, arra utal, hogy a zsidó hit kevésbé egy távoli túlvilági üdvözüléssel, inkább a valós élet örömeivel ösztönzi a hitelvek követőit. Minden misztikus filozófia él ugyan a jutalmazás és a büntetés ígéretével, a cselekvéseket, a viselkedésmintákat hozzákapsolja a negatív vagy pozitív konzekvenciákhoz, de először a héber hitvilágban kristályosodik ki az összefüggések lineáris vonala, ezzel az egyéni és társadalmi fejlődésnek is az átlátható és egyirányú láncolata.

¹³⁸ SCHUMACHER 1991: 56–57.

¹³⁹ Max Weber (1921): *Economy and Society* című munkájára hivatkozva írja SEDLÁČEK 2012: 78.

Feltételezhetjük, hogy az *Ószövetség* azért is támogatta a munkát, hogy megakadályozzák a szegénység és a nyomor általánossá válását és az ebből következő társadalmi elégedetlenséget. Erre utal, hogy a *Példabeszédek* és a *Prédikátor könyve* is nagy számban tartalmazza a szegénység fenyegetését és a szorgalmas munkára vonatkozó intelmeket, köztük az alábbiakat:

„Vágyik a lustának a lelke, de hiába, a szorgalmasnak beteljesül a vágya.”¹⁴⁰ (Péld 13,4)
„Minden fáradságnak nyereség a vége, az üres fecsegés szűkölködést von maga után.” (Péld 14,23)
„Ne szeresd az alvást, nehogy elszegényedj, nyisd ki a szemed és bőven lesz kenyered!” (Péld 20,13)
„Ami tennivalót csak talál a kezed, azt mind tedd meg, amíg képes vagy rá. Mert az alvilágban, ahová mégy, sem dolgozni, sem tervezni nem lehet, ott nincs sem tudás, sem bölcsesség.” (Préd 9,10)

A zsidó tanításokban az uralkodók nem mindenhatók, ők is feladatokat hajtanak végre, jól vagy rosszul tevékenykednek. A királyok és az uralkodó köreik mind valóságos emberek, akik munkálkodhatnak a népük számára hasznos és etikus módon – erre József története kínál ékes példát az *Ószövetségben* – és káros, pusztító módon is. Utóbbi esetben a vita, a lázadás, a büntetés, a megleckéztetés jogos és hasznos a királlyal szemben, amire a kivonulást övező történetek kínálnak mintát.

A zsidók számára az ókorban a rabszolgaság hétköznapi valóság volt, de elismerve annak embertelen voltát és talán ösztönzést is nyújtva a rabszolga munkájához, a szabadulás lehetőségét is kinyitották. A zsidó őstörténet legnagyobb döntése épp a rabszolgaságból való szabadulás választása, az ingyen ebéd helyett a szabad élet preferálása.¹⁴¹ A szabad zsidók köreiből rabszolgává lettek számára a szabadulást a mózesi törvények szabályozták azzal, hogy a hétszer hetedik évet a megbocsátásnak, az adósságok elengedésének, az ötvenedik esztendő pedig a rabszolgasors megszűnésének rendelték.

„Számolj hét évhetet, hétszer hét esztendőt vagy hét évhét idejét, negyvenkilenc évet. A hetedik hónapban, a hónap tizedik napján szólaltasd meg a harsonát: az engesztelés napján fújd meg a harsonát az egész országban. Legyen ez jubileum számotokra: mindenki kapja vissza birtokát, mindenki térjen vissza családjához.” (Lev 25,8–10)

¹⁴⁰ A bibliai idézetek a Szent István Társulat fordításából származnak.

¹⁴¹ Lásd Kivonulás könyve.

Max Weber a protestáns etikát, különösképpen a kálvinizmust emelte ki, amikor a kapitalizmus szelleméről értekezett.¹⁴² Michael Novak ékesszólóan írt a katolikus etika szerepéről a polgári gazdaság létrejöttében.¹⁴³ Marx és a szocialisták a zsidó hozzájárulást hangsúlyozták a piacgazdaság elterjedésében, de mindannyian a kritika szellemében tették. Mindazonáltal nem lehet véletlen, hogy a világ lakosságának kevesebb mint egyötödét kitevő zsidók a közgazdasági Nobel-díjak több mint 30 százalékát birtokolják, és olyan korszakos találmányok fűződnek a nevükhöz, mint Neumann János játékelmélete, Milton Friedman monetáris közgazdaságtana vagy Daniel Kahneman viselkedési közgazdaságtana. Kis túlzással állítható, hogy a bibliai József volt a világ első közgazdásza, hiszen felfedezte a kereskedelmi ciklusok elméletét, de az *Ószövetség* telis-tele van gazdaságelméleti kérdésekkel és válaszokkal.¹⁴⁴

A zsidó-keresztény gyökerű etikai gazdaságtanok hívei szerint Európa gazdasági helyzete is jobb lenne, ha az emberek ismernék a *Bibliát*. Ha Európa elveszíti judeo-keresztény örökségét, amely történelmi identitását és legnagyobb vívmányait az irodalom, a művészet, a zene, az oktatás, a politika és a gazdaság terén is megadta, akkor végleg elveszíti identitását és nagyságát, mielőtt még ez a század a végéhez érne.¹⁴⁵

Nézzük akkor a judaizmus örökségét a munkát illetően. Kiemelkedő a jelentősége a vallás pozitív hozzáállásának a vagyonteremtéshez. Az *Ószövetség* üzenete, hogy a világ Isten teremtménye, ezért jó, a jólét pedig Isten áldásának jele. Az aszkézisnek és az önmegtartóztatásnak kevés helye van a zsidó spiritualitásban. Munkánk és találékonyságunk által – rabbinikus kifejezéssel élve – Isten partnereivé válunk a jólét teremtményének munkájában.

Ellentétben az eszmetörténet legnagyobb részével, amely a munkát önmagában átoknak tekinti, a *Bibliából* a munka iránti tisztelet látszik. A munka a természetfeletti uralom, Isten feladatának átvétele, a teremtményben való részesedés ajándéka. Az ember ugyanis mint Isten képmása a többi dolgok fölött áll, Istentől kapta a parancsot, hogy munkálkodjon, így hát az ember a munka által uralkodik a többi teremtmény felett.

¹⁴² WEBER 1995.

¹⁴³ NOVAK 1997.

¹⁴⁴ SEDLÁČEK 2012.

¹⁴⁵ SACKS 2012.

„Isten újra szólt: »Teremtünk embert képmásunkra, magunkhoz hasonlóvá. Ők uralkodjanak a tenger halai, az ég madarai, a háziállatok, a mezei vadak és az összes csúszómászó fölött, amely a földön mozog.« Isten megteremtette az embert, saját képmására, az Isten képmására teremtette őt, férfinek és nőnek teremtette őket. Isten megáldotta őket, Isten szólt hozzájuk: »Legyetek termékenyek, szaporodjatok, töltsétek be a földet és vonjátok uralmatok alá. Uralkodjatok a tenger halai, az ég madarai és minden állat fölött, amely a földön mozog.«» (Ter 1,26–28)

Kétségkívül történik azonban egy fordulat a teremtéstörténetben, amikor a munka uralkodásjellege átalakul. A földművelés nehéz munkája átokká válik, büntetésként jelenik meg. A munkának – akár szellemi, akár fizikai jellegű – nyilvánvalóan lesz egy lényeges összetevője: az elkerülhetetlen fáradság. A *Teremtés könyve* nagyon keményen helyezi szembe a munka eredeti áldásával – amelyet a teremtés magában foglalt, és amely együtt járt az embernek mint Isten képmásának felemelésével – az átkot, amelyet a bűn hozott magával.¹⁴⁶ „Az embernek ezt mondta: »Mivel hallgattál az asszony szavára és ettél a fáról, jóllehet megtiltottam, hogy egyél róla, a föld átkozott lesz miattad. Fáradsággal szerzed meg rajta táplálékladat éteted minden napján.«» (Ter 3,17) Az átok a teljes földi életet végigkíséri az ószövetségi teremtés mítosza szerint. „»Arcod veritékével eszed kenyeredet, amíg vissza nem térsz a földbe, amiből lettél. Mert por vagy és a porba térsz vissza.«» (Ter 3,19)

A *Biblia* ezzel együtt számos helyen ünnepli a munkát mint az istenhez való hasonlatosság példáját. Gyakori héber áldás, miszerint „Áldjon meg az Úr kezédnek minden munkájában!” A munka nemcsak örömforrás, de megtiszteltetés és társadalmi rangot is ad. „Ha olyan férfit látsz, aki fűgőn intézi a dolgát, az a királyoknak lesz majd a szolgálatára, nem a kicsiket fogja szolgálni.” (Péld 22,29)

A munkakerülés negatív példaként jelenik meg a bibliai történetekben. „A lustát megöli, amihez kedve van, keze ugyanis megtagadja a munkát.” (Péld 21,25) A munkakerülőket tehát vissza kell terelni a helyes útra.

A munkahelyteremtés mindezekből következően a judaizmusban a jótekonyság legmagasabb formája, mert megadja az embereknek azt a méltóságot, hogy ne függjenek a jótekonyságtól.¹⁴⁷

A munkavégzés ugyanakkor az ószövetségi tanítás szerint nem függetleníthető az erkölcsös élettől, vagyis Isten áldása szükséges a sikeréhez. „Hiába keltek hajnalban és fáradoztok késő éjjelig: a kemény fáradság kenyerét eszitek. Ám akiket szeret, ő azokat elhalmozza, jóllehet alszanak.” (Zsolt 127,2)

¹⁴⁶ II. JÁNOS PÁL 1981: 120.

¹⁴⁷ SACKS 2012.

Az *Ószövetség*ben megjelenik a kényszerszolgálat is, amely megnyomorítja a munkásokat. Ennek példája a zsarnok uralkodó hatalommal való visszaélése, az egyiptomi fogság történetének leírása.

„Egyiptomban új király jutott hatalomra, aki nem ismerte Józsefet. Ezt mondta alattvalóinak: »Látjátok, hogy Izrael fiainak népe megsokasodott és megerősödött, s már veszélyt jelent számunkra. Járjunk el vele szemben okosan, hogy megakadályozzuk szaporodását. Különben háború esetén ellenségeink számát fogja növelni. Harcolni fog ellenünk, s utána elhagyja az országot.« Ezért munkafelügyelőket rendeltek Izrael fölé, hogy megkeserítsék az életét olyan munkával, amelyre kényszerítették őket. Így építették a fáraónak a raktárvárosokat, Pitomot és Ramseszt. De minél jobban elnyomták őket, annál jobban növekedett számuk és szétterjedtek, ezért félelem fogta el őket Izrael fiai előtt. Az egyiptomiak tehát munkára kényszerítették Izrael fiait, és életüket durva kényszerszolgálat tette elviselhetetlenné: agyagfeldolgozással, téglavetéssel, különféle kényszerszolgálatával.” (Kiv 1,8–14)

Nem túlságosan hangsúlyosan, de a megfelelő bérezés előírása is megjelenik a zsidó hittételek között. „Jaj annak, aki házát igazságtalansággal, felső teremt jogtalansággal építi. Aki embertársával ingyen dolgoztat, és nem fizeti meg a bérét.” (Jer 22,13)

A munkavégzés szabályait egyébként nagyon részletesen leírja a *Biblia*, elsősorban a *Levíták könyvében* és a *Számok könyvében*. A közösségi munkamegosztás szervezése ez alapján isteni rendelés. A munkaképes kor is többször szóba kerül, egyes helyeken 25 és 50 év között, más hivatásoknál 30 és 50 év között rendeli el a közösségi szolgálatot a *Szentírás*. Szintén részletes napirendet, viselkedési szabályokat, köztük a munkavégzésre vonatkozóan előírásokat és tiltásokat fogalmaz meg a *Talmud* is a zsidó vallást követők számára.

Sem a *Biblia* ószövetségi könyveiben, sem a *Talmudban* nemigen található a jövedelemszerzést vagy a gazdagodást elítélő tétel, kevés a szegénységet pozitív színben emlegető tan is, ami némi kontrasztot jelent az újszövetségi tanításokkal. A judaizmus a gazdagságot az Úr áldásának nevezi, de nem biztat a javak korlátlan halmozására. Ahogy minden világvallásban és a legújabb kori nézeteket megelőző összes elterjedt filozófiában, a józan mértékletesség a vezérfonal. Annál is inkább, mert a tulajdon a kötelességeket nagyobb mértékben növeli, mint a jogokat.¹⁴⁸

A judaizmus gazdaságfelfogását jellemzi, hogy két végletes ókori nézet között helyezkedik el. Az egyiket Epikurosz (Kr. e. 341–270) képviseli, akitől a hedonizmus tanait származtatjuk, és aki azt vallotta, hogy a döntéseinkben mindig

¹⁴⁸ SEDLÁČEK 2012: 79.

a boldogságra törekvés és a fájdalom elkerülése vezet minket. Erkölc helyett tehát opportunizmusunk irányít a haszonmaximum felé. A másik álláspontot a sztoikusok képviselték elutasítván a világi javak halmozását és élvezetét, ez a gondolat a középkori aszketizmusban élt tovább. A zsidóság gazdasági felfogása a kettő között áll, hiszen nem utasítja el a jólét élvezetét, de hálával tartozik vagyonáért a teremtetőnek, és felelősséggel gondját is viseli.¹⁴⁹

Az iszlám gazdaságtan

Az iszlám alapú közgazdaságtan Nyugaton elsősorban az iszlám bankolást jelenti, amely az 1970-es évektől kezdett terjedni és a 2008-as pénzügyi válság után kifejezetten nagy érdeklődésre tett szert. Az iszlám alapú gazdaság eszméi sok száz évvel korábbra nyúlnak vissza, az elméleti alapozás Ibn Khaldún (1332–1406) nevéhez fűződik. Az úgynevezett erényökonómia képviselőjének tekinthető, hiszen rámutatott, hogy az országok gazdasági ereje a társadalmi kohézióra vezethető vissza,¹⁵⁰ de Marshall előtt több száz évvel a kereslet-kínálat törvényét is rögzítette. Ismert, hogy az iszlám tanok forrása a *Korán*ban rögzített kinyilatkoztatásgyűjtemény és a törvénykezés szabályait rögzítő Saria.

Az iszlám vallás alappillérei: a tanúságtétel Allah kizárólagossága mellett, a hitet erősítő napi imarend, a Ramadán havi böjt, a zakat jótékonyági szabályai és a zarándoklat előírása, a haddzs. Ezek a munkavégzést is befolyásolják. A Ramadán idején végzett munka nyilvánvalóan nem lehet olyan hatékony, mint az év többi részében, mert a drasztikus böjt testileg és szellemileg is legyengíti a munkavállalót. Az erkölcsi megtisztulás ígérete azonban felülírja a rövid távú haszonvesztést.

Az iszlám erkölcs az emberi kapcsolatok három dimenziójára, az ember Istennel, a társaival és saját magával való kapcsolatára reflektál. Négy alapvető axióma – nevezetesen az egység, az egyensúly, a szabad akarat és a felelősség – köré csoportosíthatók az előírások, amelyek az elvárt viselkedést és a társadalmi kapcsolatokat, így a munkakapcsolatokat is meghatározzák.¹⁵¹ A *Tawhit awhid Ar-Rububiyah* az úrság egysége, a monoteizmusnak a kiteljesedése az iszlámban, amennyiben a próféták, szentek, a Szentháromság munkamegosztását

¹⁴⁹ TÓTH 2016: 28.

¹⁵⁰ TÓTH 2016: 24.

¹⁵¹ NAQVI 2013: 34.

vagy az egyházi méltóságok közvetítő szerepét visszautasítja, a kapcsolat közvetlenségét és az egyistenhitet erősíti. Az *Al adl wal ihsan* elve a társadalmi egyensúly igényét fejezi ki, amikor újraelosztást ír elő annak érdekében, hogy szociális hálót nyújtson a rászorulóknak. Az *Ikkitiy'ar* a szabad akarat elve, amely tagadja az emberi élet teljes predesztinációját és hangsúlyozza a hívek felelősségét a tetteikért. A szabad akaratból származó tettek az iszlám szerint mind feljegyeztetnek, a feltámadás napjáig megőriztetnek, és a túlvilágon a *jól őrzött Tábla* alapján kerül majd mindenki megítélésre. Nincs tehát választóvonal hitéleti, magánéleti vagy munkahelyi viselkedésminta között, a vallási intelmek és parancsolatok minden élethelyzetre egyformán vonatkoznak. Végül a *Fllrdh*, azaz a felelősség elve. Az embernek felelőssége van Isten, önmaga és társai felé is a *Korán* szerint. A társadalom és a természeti környezet érdekei nem veszhetnek el az egyéni érdekek mögött. Mindenki felelőssége addig terjed, ahol a másik ember szabadsága kezdődik.¹⁵²

Az iszlám világban nem népszerűek a nyugatias szekularizációs elképzelések, az állami gazdaságsszervezés vállaltan normatív. A muszlim közgazdászoknak ilyen módon meg kell küzdeniük a feladattal, hogy a fősodratú nézetek módszereit és eredményközpontúságát a vallás etikai előírásaival összehangolják. A legtöbb iszlám ország társadalmában erősek a vallási gyökerek, az iszlám előírásai az emberek napi rutinját, a gondolkodásukat és a viselkedésüket is áthatják, ilyen módon társadalmi elvárás is a gazdaságpolitika iszlám fundamentálása, elegánsabban az értékalapú gazdaságsszervezés.¹⁵³ Ellentétben a keresztény kultúrájú országokkal, amelyek a gazdasági gyakorlatukban meglehetősen nagyvonalúsággal kezelik a szentírásbéli előírásokat, a *Korán* kamattilalma ma is élő restriktió. Ez a példa jól mutatja, hogyan változtatja meg az iszlám az iparág működési logikáját. A befektetők megtérülési elvárásai ugyan hasonlóak, de a hitelezési gyakorlat nem lehet a nyugatival azonos, ha a kamatrés értelmezhetetlen. Ezért az alapszolgáltatást alakítják át, és hitelnyújtás helyett lízingszerződést kötnek, vagy társult vállalkozást hoznak létre, bérbe adnak, vagy üzleti angyként közreműködnek a finanszírozási problémával jelentkező ügyfél és a bank közös hasznára.

Az iszlám ökonómia legfontosabb célkitűzései az igazságosabb jövedelemelosztás, az oktatás bővítése és a gazdasági növekedés elsősorban a munkahelyteremtés folyamatos fenntartása érdekében. Ezek a célok összhangban vannak

¹⁵² NAQVI 2013: 33.

¹⁵³ NAQVI 2013: 4.

az iszlám sarokköveivel és koherenciában egymással, hiszen a gazdasági növekedést az élőmunka mennyiségi növekedésén és minőségének emelésén keresztül szorgalmazza, míg a társadalmi igazságosság kritériuma stabilitást biztosít. A humán tőke felhalmozását az oktatási és egészségügyi rendszerek erősítése szolgálja, miközben a természeti tőke védelmének igénye is megfogalmazódik.

Kitüntetett szerepe van az iszlám alapú gazdaságban a foglalkoztatásnak, annak, hogy az emberi munka lehetőségét biztosítsa, mert ennek révén nemcsak a jólét emelése és az igazságosabb jövedelemelosztás valósulhat meg, de a munka a társadalom kreatív és felelősségi potenciálját is növeli, miközben a tevékeny élet emberi méltóságot biztosít.¹⁵⁴ Az iszlám világnézet nem fogadja el az önérdékkövetés neoklasszikus posztulátumát és nem helyesli a haszonmaximalizálás célkitűzését sem, amennyiben annak nyilvánvaló társadalmi kára van. Helyette a vallási előírások általános követésével a tranzakciós költségek csökkentését kínálja fel, ami reálgazdasági kárpótlás a vállalkozások számára.¹⁵⁵

Az iszlám a nyugati gondolkodás szerint a nők elnyomásának ideológiája, hiszen gátolja a nők piaci foglalkoztatását. A muszlimok a férfi és nő közötti természetes munkamegosztásra hivatkoznak.

„Az asszonyokat az iszlám nem akarja mértéken felül igénybe venni: nem kívánja, hogy gyereket neveljenek, vezessék a háztartást és még az otthonon kívül munkát vállalva pénz is keressenek. Ez teljesen egyértelműen igazságtalan lenne, ezért az iszlám a férj és feleség közötti munkamegosztást írja elő. [...] Ha az előírt kötelességei mellett van ideje, energiája és kedve érez hozzá, vállalhat munkát otthonán kívül és ilyenkor az általa megkeresett pénz teljes egészében őt illeti meg – arra költetheti, amire akarja –, amellet, hogy a férj továbbra is köteles őt eltartani. De a nő csak akkor vállalhat munkát, ha annak nem lesz káros következménye a család életének rendjében, békéjében és a gyermekek nevelésében.”¹⁵⁶

A nők ilyenfajta elszigetelési szándéka mögött vélhetően nemcsak családi, de társadalmi és állami érdekek is vannak, amelyek ismét felülírják azt a gazdasági hasznot, amely a nemek megkülönböztetése nélkül a felnőtt társadalom összes tagjának munkapiaci integrációjából következne. Itt is a muszlim minta szerinti munkamegosztás stabilizáló hatását említi a szerző.

¹⁵⁴ NAQVI 2013: 95–96.

¹⁵⁵ NAQVI 2013: 20.

¹⁵⁶ MAWDUDI 2007: 132.

„Ha a férj és feleség engedi, hogy a házon kívüli tevékenységeik eltávolítsák őket egymástól, akkor olyan nemzetté válunk, amelybe idegen filozófiák hatolnak be, mint pl. a kommunizmus. [...] a világ boldogabb lakóhely lenne, ha a nők megelégednének azzal, hogy otthonukkal és gyermekeikkel törődjenek, még akkor is, ha azzal az életszínvonal nyihe csökkenése járna együtt.”¹⁵⁷

Minden erkölcsös tevékenység, beleértve a munkavégzést is, az iszlámban *ibáda*, azaz szolgálat, engedelmesség és egyben magunk alávetése Isten akaratának.

„Ha üzleti vagy gazdasági ügyeinkben szó szerint és értelemszerűen is tartjuk magunkat az isteni törvényekhez, tisztességesek, becsületesek, megbízhatóak vagyunk, az isteni törvényekhez ragaszkodunk szüleinkkel, rokonainkkal, barátainkkal és minden más emberrel való kapcsolatunkban is, mindenkiel szemben teljesítjük iszlám szerinti kötelességünket és megadjuk jogaikat, akkor ez is *ibáda*. Ha segítünk a szegényeknek és a rászorulóknak, enni adunk az éhezőknek és gondoskodunk a betegekről és a szenvedőkről, s ha ezt nem valamilyen személyes haszon érdekében tesszük, hanem csak Isten tetszését keresve, akkor mindezek a jótettek nem mások, mint *ibádák*. Még üzleti dolgaink – a foglalkozás, amellyel megélhetésünket biztosítjuk és a tőlünk függőket tápláljuk – is *ibádák*, amíg becsületesek és megbízhatóak maradunk és Isten törvényét betartjuk.”¹⁵⁸

A többször hangoztatott szociálisan érzékeny társadalom és gazdaságszervezés egyik elvi tétele, hogy a munkások kizsákmányolását egy igazságosabb jövedelemelosztással, fair bérezéssel és méltó munkakörülményekkel kell megakadályozni. Rejtély, hogy a muszlim államvallású gazdag olajállamok mai gyakorlatát, a Távol-Keletről milliószám importált *rabszolgatömegek* embertelen, méltatlan foglalkoztatását hogyan lehet ezzel összeegyeztetni.

A foglalkoztatás magas szintje egyébként minden iszlám országban elsődleges gazdaságpolitikai cél, de ez az iszlám közgazdászok szerint nem jelenti azt, hogy a munkapiaci törvényeket figyelmen kívül kellene hagyni. Azt sem, hogy a foglalkoztatást a szükségesnél magasabb szintre kellene emelni egy-egy vállalkozásban. A hatékony foglalkoztatás igénye azt követeli meg, hogy amikor csak lehetséges, inkább a tőkekibocsátás arányát kell alacsonyabban tartani, ami részben a technológiai fejlődés révén biztosítható. A magasabb foglalkoztatást főként a tőke-munka arányának csökkentésével kell előteremteni, amit az „igazságos” bér kifizetésének követelménye támaszt alá. Az igazságos bért nem lehet elvont fogalmakkal meghatározni, hanem annak az egyensúly

¹⁵⁷ MAWDUDI 2007: 133.

¹⁵⁸ MAWDUDI 2007: 104.

követelményéhez igazodva kell kijelölni a felső és alsó határát úgy, hogy a piaci bér ne legyen kizsákmányoló.¹⁵⁹

Keresztények a munkáról

A katolicizmus nézetei

A keresztény hit szerint a munkának becsülete van. Ebben Krisztus és tanítványai példája is segít, hiszen a történetek szerint mindannyian tevékeny életet éltek, szabad ember foglalkozását végezték az elhívás előtt, és később sem vetették meg sem a szellemi, sem a fizikai munkát. Ezért írja Pál apostol a tesszalóniki templom építése kapcsán az alábbiakat:

„Urunk, Jézus Krisztus nevében meghagyjuk nektek, testvérek, kerüljeteek minden olyan testvért, aki kifogásolható módon él, és nem ragaszkodik a tőlünk kapott hagyományhoz. Hiszen tudjátok, hogyan kell minket követni. Nem éltünk tétlenül közöttetek, senki kenyerét ingyen nem ettük, hanem keserves fáradtsággal, éjjel-nappal megdolgoztunk érte, hogy senkinek ne legyünk terhére. Nem mintha nem lett volna rá jogunk, hanem mert példát akartunk nektek adni, hogy kövessétek. Már amikor nálatok voltunk, meghagytuk nektek, hogy aki nem akar dolgozni, ne is egyék. Most mégis azt halljuk, hogy némelyek rendetlenül élnek, semmit sem dolgoznak, hanem haszontalanságra fecsérlik idejüket. Az ilyeneknek megparancsoljuk, figyelmeztetjük őket Urunkban, Jézus Krisztusban, hogy békésen dolgozva a maguk kenyerét egyék.” (2Tesz 3,6–12)

A szellemi munka sem zárja ki a fizikai munkavégzést, azaz nem lehet hivatkozási alap a bölcselet, mert nincs felsőbb- vagy alsóbbrendű munka, ellentétben Arisztotelész felfogásával. „Senki ezüstjét, aranyát vagy ruháját nem kívántam. Jól tudjátok, hogy amire magamnak és társaimnak szükségünk volt, a kezem munkájával szereztem meg. Minden tekintetben példát adtam nektek, hogyan kell dolgozni, s a gyengéknek támaszunkra lenni, Urunk Jézus szavaira emlékezve: Nagyobb boldogság adni, mint kapni.»” (ApCsel 20,33–35)

A keresztény hit a munkát elsődlegesen áldásként tekinti. A munkafoglalom meglehetősen tág, nem kapcsolódik hozzá szükségyszerűen sem a jövedelemszerzés, sem a piaci értelemben vett hasznos termék előállítás. A pápai megfogalmazás alapján haszna a szükségletek kielégítésén messze túlmegy, társadalmi kohéziós erő és kultúraépítő, talán ennek itt nagyobb is a szerepe,

¹⁵⁹ NAQVI 2013: 95.

mint a protestánsok által nagyra becsült hasznos szorgalomnak. Ilyen értelemben a katolikus munkafelfogás közelebb áll a buddhista munkafelfogáshoz.

„Munkát végezve kell az embernek megszereznie mindennapi kenyerét, ugyanakkor munkájával mozdítja elő a technika és a tudományok szüntelen fejlődését, különösen pedig a társadalom – amelyben testvéreivel együtt él – erkölcsi és kulturális életének folyamatos kibontakozását. A »munka« minden olyan tevékenységet jelöl, amit az ember végez, tekintet nélkül jellegére és körülményeire; azaz így nevezünk bármilyen emberi cselekedetet, amelyet munkának tartanak vagy kell tartanunk a sokféle tevékenységi forma közül, amire az ember képes és emberi képességeinél fogva természete szerint alkalmas. Az ember [...] azt a feladatot kapta ebben a látható világban, hogy hajtsa uralma alá a földet, kezdettől fogva munkavégzésre hivatott, hogy vállalja a munkát. A munka azon jegyek egyike, amelyek az embert a többi élőlénytől megkülönböztetik [...] egyedül az ember alkalmas a munkára, egyedül az ember dolgozik, s ezzel tölti földi életét. [...] a munka magán viseli az ember és az ember mivoltának sajátos jegyét, a személyek közösségében dolgozók személyi jegyét. Ez a jel nyilvánvalóvá teszi, hogy, valójában mi a munka és bizonyos értelemben annak természetét is meghatározza.”¹⁶⁰

A munkavégzés azonban nemcsak parancsolat, nemcsak az Isten felé kell elszámolni vele, hanem egyben társadalmi felelősséget is hordoz.

„[A] munka kötelesség, azaz az ember kötelessége, mégpedig a szó sokszoros értelmében. Az embernek dolgoznia kell részben azért, mert a Teremtő megparancsolta neki; részben azért, mert saját emberi természetének fenntartása és fejlődése követeli a munkát. De dolgoznia kell a felebarát miatt is, főleg saját családja miatt; de a társadalomért is, amelyhez tartozik; a nemzetért, amelynek fia vagy lánya; az egész emberiség családjáért, amelynek tagja, mivel örököse a korábbi nemzedékek munkájának, s ugyanakkor társ-alkotója azok jövőjének, akik utána jönnek és követik majd a történelemben.”¹⁶¹

A katolikus munkafilozófia nem tagadja a munkatevékenység nehézségét, a munkában foglalt áldozatot.

„Amennyiben igaz, hogy az ember keze munkáját fogyasztja – azaz nemcsak a mindennapi kenyerét, amellyel testét táplálja, hanem a szellemi kultúrának, az emberi civilizációnak, a fejlődésnek és a tudománynak a kenyerét is – annyiban igaz az is, hogy az ember ezt a kenyeret mindig arca veritékével eszi, azaz nem csupán saját erőfeszítésével és fáradságával, hanem nagyon sok olyan feszültség, konfliktus és megkülönböztetés

¹⁶⁰ II. JÁNOS PÁL 1981: 1.

¹⁶¹ II. JÁNOS PÁL 1981: 71.

közepette is, amelyek a munkával kapcsolatosak, s így az egyes társadalmak és az egész emberi nem életét is megzavarják.”¹⁶²

Az áldozatvállalás azonban a keresztény filozófia egyik sarokpontja, belőle erkölcsös élet, méltóság, végső soron a megváltás származik. Így van ez a munka által követelt áldozattal is.

„[A] munka ugyanis az ember mindennapos életének tartozéka; belőle meríti sajátos és különleges méltóságát; ugyanakkor benne szinte mérhetővé válik az emberi fáradtság, a fájdalom, a hányattatás és az igazságtalanság, amelyek egyre inkább áthatják a közösségi életet, akár egy nemzet határain belül, akár nemzetközi szinten.”¹⁶³

Mivel áldozatvállalással jár, és nemcsak hasznos, hanem méltó tevékenység is, az ember lényege a munkában fejeződik ki. Tudásában, erkölcsében is gyarapszik általa, tökéletesebb és *emberebb* lesz attól, függetlenül annak fizikai vagy szellemi, piacra termelő, vagy jövedelemszerzés nélküli, otthoni tevékenység jellegétől.¹⁶⁴ Munkája hasznát a technológiával fokozhatja, csak arra kell vigyázni, nehogy a gépek munkahelyétől vagy a kreatív teremtés érzetétől megfosszák a dolgozó embert.¹⁶⁵ Hiszen a munka lényege nem a tárgyában vagy a végtermékében, hanem az alanyában, a munkát végző emberben van a keresztény filozófia szerint. A pápai enciklika szembehelyezkedik azokkal az eszmékkel, amelyek szerint a munka áruvá válhat és az ember munkaerőként kezelendő. Ezeket materialista és ökonomista elméleteknek nevezi.

„Minden ilyen esetben, s minden ilyen társadalmi helyzetben összezavarodik, vagy esetleg fel is borul az a rend, amelyet a Teremtés könyvének kezdetén álló szavak határoztak meg; tudniillik az emberrel úgy bánnak, mint pusztá termelőeszközzel, holott tekintet nélkül a munka fajtájára, úgy kell vele bánni – és egyedül övele – mint a munka cselekvő alanyával, alkotóval és mesterrel.”¹⁶⁶

A munkavégzésben a serénység erénye növeli az ember méltóságát. Nem szabad azonban a munkatevékenységnek az ember ellenségévé válnia azzal, hogy kényszermunkává lesz, kizsákmányolják, elsilányítják, testi és szellemi erőit

¹⁶² II. JÁNOS PÁL 1981: 3.

¹⁶³ II. JÁNOS PÁL 1981: 3.

¹⁶⁴ II. JÁNOS PÁL 1981: 39.

¹⁶⁵ II. JÁNOS PÁL 1981: 19.

¹⁶⁶ II. JÁNOS PÁL 1981: 30.

felemésztik vele.¹⁶⁷ A piacgazdasági berendezkedés nem jelent kizsákmányolást, a munka és a tőke nem ellentmondó valóságok, nem helyes az embereket, akik akár a munka, akár a tőke mögött állnak, egymással szembeállítani, de az etikus gazdaságban a teremtő munkának van elsődlegessége.¹⁶⁸

A dolgozó ember jogosan várja el a megfelelő bért és a méltó munkakörülményeket. Szintén elvárható, hogy a bürokratikus irányítási rendszer ne egy hatalmas gépezet fogaskerekének, hanem alkotó munka igazi alanyaként kezelje.¹⁶⁹ Az igazságos bér egyben a társadalmi-gazdasági rendszer igazságosságának a bizonyága is, ami a rendszer helyes működését bizonyítja.¹⁷⁰ A dolgozó ember megbecsülését erősíti a keresztény filozófiának az a tana, hogy Isten előtt mindenki egyenrangú, egyformán értékes, egyaránt egyedi. Ez azonban nem a szocialista eszmék felfogása szerinti egyenlőséget jelenti. A keresztény világnézet nem tagadja a világ hierarchikus rendezettségét, a képességekben, hivatali pozícióban, vagyonban vagy kegyelemben való különbségeket.¹⁷¹

A keresztény gazdaságfilozófia a fentiek miatt jól illeszthető a kapitalistának nevezett gazdaságszervezéshez; különösen annak jóléti változatához, ahol aktív közösségi felelősségvállalás és erős szociális háló egészíti ki a fő gazdasági koordinációs mechanizmust, a piacgazdaságot.

Az igazságosság, mint az igazságos bérezés, igazságos jövedelemelosztás a kereszténységben sokszor felmerül. Aquinói Szent Tamás például felveti, hogy igazságos lehet-e az adósság elengedése. Ezt a héber szabályt ugyanis gyakran bírálták a középkorban azzal, hogy az a kereskedési kedvet elveszi az emberektől, és így a békés együttélést sem segíti. Valójában az igazságosságot és a tulajdonviszonyok tartós fennmaradását szolgálja, mondja a filozófus, amikor nem engedi, hogy a birtokok néhány ember kezébe kerüljenek, és tömegek legyenek kénytelenek ezért földjüket elhagyni. Lényegében ezzel az ősiség törvénye mellett érvel.¹⁷²

A munkákat Aquinói Szent Tamás is kategorizálja. A fizikai munkák rangsorában az első számára a mezőgazdaság volt, ezt követte a kézművesség, majd a kereskedelem. Az egyházi munka a legmagasabb szellemi kategóriába tartozott,

¹⁶⁷ II. JÁNOS PÁL 1981: 40.

¹⁶⁸ II. JÁNOS PÁL 1981: 57.

¹⁶⁹ II. JÁNOS PÁL 1981: 71.

¹⁷⁰ II. JÁNOS PÁL 1981: 88.

¹⁷¹ NOVAK 1997.

¹⁷² AQUINÓI SZENT TAMÁS (2011): 159.

ezért az ideális foglalkozás az imádkozással és Istenről való elmélkedéssel teli szerzetesi élet volt számára. De akár papként élt, akár valamilyen világi foglalkozást űzött valaki, munkájára isteni elhívás eredményeként tekintett, és az erkölcsös élet azt követelte, hogy szaktudását és mesterségét utódainak továbbadja.

A katolikus egyház mindig nagy figyelmet fordított a betegek, szegények, elnyomottak istápolására. Szociális érzékenysége révén a munkások helyzete és az igazságosabb bérezés is mindig foglalkoztatta. Az elmúlt 130 évben a római pápák rendre felemelték a szavukat a méltó munkakörülmények, a dolgozókkal való jobb bánásmód, a szociális háló erősítése és a tőke-munka közötti igazságosabb jövedelemmegosztás érdekében. Az úgynevezett szociális enciklikák sorát XIII. Leó pápa nyitotta meg a *Rerum novarum*mal a munkásság tarthatatlan helyzetének bemutatásával és az állami feladatokkal 1891-ben. A pápa ismertette és elvetette a szocialisták javaslatát a magántulajdon megszüntetéséről, kifejtette, hogy „»a szocialisták tehát, amikor az egyének javait köztulajdonná akarják tenni, valójában valamennyi bér munkás helyzetét is rosszabbra fordítják, mert megszüntetik a munkabér befektetésének szabadságát és ezáltal megfosztják a munkásokat családi vagyonuk növelésének és a haszonszerzésnek a reményétől és lehetőségétől«”.¹⁷³

Felhívta a figyelmet az államtól elvárható gondoskodó és jogvédő szerepre, amivel mindenekelőtt a legkiszolgáltatottabb rétegeket, a munkásokat kellene védenie. Segíteni kell őket a lakáshoz jutásban, megfelelő táplálkozásban, ruházkodásban és egészségügyi ellátás tekintetében is.

A *Rerum novarum* 40. évfordulója alkalmából, 1931-ben újabb szociális enciklika született, amelyet XI. Pius pápa bocsátott ki *Quadragesimo anno* címen. A pápai írás a nagy válság idején jelent meg, ezért is övezte különös érdeklődés. Határozottan állást foglalt a magántulajdonon alapuló gazdasági berendezkedés mellett, tagadta a szocialista vagy kommunista elképzelések életképességét, de egy igazságosabb társadalmi rendet sürgetett, ahol az állam a közjó érdekében jár el. Sürgette a munkások helyzetének javítását.

„»Ezért minden erővel és elszánással arra kell törekedni, hogy a megtermelt javak legalább ezentúl csak a méltányos arányban halmozódjanak fel a gazdagoknál, és megfelelő bőségben áramoljanak azok felé, akik megtermelik ezeket [...] az elgondolásokat és a célokat a lehetőségek szerint összhangba hozva úgy szabályozzák a béreket, hogy a lehető legtöbben találjanak munkát és szerezzenek szükségleteiknek megfelelően elégséges jövedelmet.«”¹⁷⁴

¹⁷³ XIII. Leó pápa (1891): *Rerum novarum* enciklikáját idézi KÖRÖSI 2018: 24–25.

¹⁷⁴ XI. Pius pápa (1931): *Quadragesimo anno* enciklikáját idézi KÖRÖSI 2018: 28.

VI. Pál *Octogesima Adveniense* 1971-ben jelent meg és az elődök nyomán ismét a társadalmi igazságosság szószólója kívánt lenni. A 100. évfordulóra született II. János Pál pápa *Centesimus annus* cím alatt kiadott enciklikája 1991-ben, csak néhány évvel az 1987-ben *Sollicitudo rei Socialis* címen megjelent után. Ezekben új problémákkal szembesítette a világot, a rendszerváltás átmeneti éveinek nehézségeivel Európa keleti részein, a fogyasztói társadalom vadhajtsaival a fejlett nyugaton, a fejlődő világ egyre növekvő népességének nyomorával és a földi erőforrások, a természet pusztulásával. Felhívta a figyelmet arra is, hogy a globális problémák csak a nagy országok közös fellépésével orvosolhatók.

2009-ben született XVI. Benedek pápa *Caritas in veritate* enciklikája, amelyben ő is hangsúlyosan foglalkozott a természetvédelem, a technikai fejlődés lehetőségei mellett a szociális kérdésekkel is. Kiemelte a munkához juttatás fontosságát, és a szociálisan rászorulókat hatékonyabb támogatására szólította fel az államokat. 2015-ben Ferenc pápa *Laudato si'* című közleménye zárja a szociális enciklikák sorát, ismét sürgetve a természet és a dolgozó emberek érdekeinek védelmét.

A kapitalizmus szelleme, a protestantizmus

A reformáció új perspektívát mutatott a munkafilozófiában is. Luther Márton, Ágoston-rendi szerzetes és Kálvin János tanai határozták meg a protestantizmus legfőbb irányzatait.

Luther abban hitt, hogy az emberek a munkájukkal Istent szolgálhatják és egyben a társadalmi rendet is fenntartják. Az erényes élet a munkában való szorgalmat és alázatot jelenti mindenkinek abbéli hivatásában, amelybe beleszületett.

Tagadta, hogy bármely munkaforma felsőbbrendű lenne bármely másikkal szemben. Még a szerzeteseket is megróttá, ha úgy látta, hogy kerülnek a fizikai tevékenységeket. A kereskedelem és a pénzkölcsönzés haszonszerző szemléletét helytelenítette; hirdette, hogy minden embernek csak olyan jövedelmet szabad munkája ellenértékéért elvárnia, amely az alapvető szükségleteinek kielégítésére elég, de vagyon felhalmozására nem használható.

Kálvin János teológiája még inkább eltért a korábbi munkafelfogástól. Kálvin azt tanította, hogy minden embernek dolgoznia kell, a gazdagoknak és a szegényeknek is, mert a munka Isten rendelése. Az embereknek nem a gazdagság, vagyon vagy könnyű megélhetés után kell vágyakozniuk, hanem munkájuk

hasznát kell újra és újra befektetniük további vállalkozások finanszírozására. A kálvinista felfogás tehát nemcsak elnézte, de bátorította is a korlátlan haszon-szerzést, ami radikális eltérést jelentett a középkori keresztény hittől. Ráadásul – Lutherrel ellentétben – Kálvin még azt is helyénvalónak tartotta, ha valaki a családi hivatást elhagyta és helyette más foglalkozást keresett, ha az nagyobb bevételt nyújtott számára. A munkában elért siker Luther és Kálvin tanításában is azt mutatta, hogy az ember Isten kiválasztottjai közé tartozik. A protestáns etika kulcselemei, a szorgalom, a pontosság, az újítás igénye és a felelősség nagyban segítettek a kapitalizmus kialakulását. Különösen az angol puritánok, a francia hugenották, valamint a svájciak és a hollandok közreműködése volt jelentős az európai és az amerikai piacgazdaság kiépülésében.¹⁷⁵

Max Weber vizsgálta behatóan azt a jelenséget, hogy a protestantizmus elterjedése a gazdaságilag legfejlettebb országokra esett. Máig ható következménye van, hogy a vagyoni helyzetében éppen felemelkedő polgári középosztály Európában és Amerikában nem egyszerűen eltúrte, hanem védelmezte a *puritán zsarnokságot*. Megállapítja, hogy „a protestánsok erőteljesebb részesedése a tőketulajdonban és jelenléte a vezető pozíciókban a modern gazdaság keretei közt ma részben egyszerűen annak következményeként fogható fel, hogy a történelem során átlagosan nagyobb vagyon származott rájuk”.¹⁷⁶

Svájci, holland, német és magyar statisztikák bizonyítják, hogy a 18–19. században a katolikus népességgel összevetve a protestáns és zsidó családok gyermekei népességarányuknál jóval nagyobb mértékben tanultak tovább a kötelező népiskolai évek után. A képzési irányok is eltértek, a protestánsok előszeretettel választottak reálképzést, ezzel együtt műszaki tanulmányokat, ipari és kereskedelmi hivatásokat, azaz nyereségszerző polgári életpályát, míg a katolikusok a humán gimnáziumokat preferálták. Weber arra is talált statisztikai bizonyítékot, hogy a szakképzett ipari munkások aránya is szignifikánsan nagyobb volt a protestánsok körében, mert a szakmát tanuló katolikusok főként a kisiparban maradtak, míg a protestánsok a nagyiparba áramlottak és ott igyekeztek karriert építeni.¹⁷⁷ Ezekből az adatokból az látszik, hogy „a neveléssel beivódott szellemiség jellege – éspedig itt a nevelésnek a szülőhely és a szülői ház vallási légköre

¹⁷⁵ HILL 1992.

¹⁷⁶ WEBER 1995: 11.

¹⁷⁷ WEBER 1995: 12.

által megszabott iránya – határozta meg a foglalkozásválasztást és a pályafutás további alakulását”.¹⁷⁸

A munkának mint nyereségszerző tevékenységnek a felfogása és gyakorlata több ezer éve bizonyított összefüggésben van a társadalmi csoportok státuszával. Weber is számos példát említ arra, hogy a történelem során üldöztetést szenvedő csoportok, vallási vagy nemzeti kisebbségek, akiket az érvényes jogrend akadályozott az állami szolgálatban való karrierépítésben vagy egyéb jogfosztástól szenvedtek, becsvágyukat fokozott gazdasági tevékenységgel, nyereségszerző ügyletekkel igyekeztek kielégíteni. Az általában példaként szolgáló zsidó felekezet gazdasági tevékenységén túl ez az angol kvékerek vagy az oroszországi és a poroszországi lengyelek esetében is egyértelmű. Szembeszökő azonban, hogy protestáns és katolikus viszonylatban ez a jelenség nem észlelhető, akár üldöztetett, akár többségi társadalmi pozíciót foglaltak el Európában a katolikusok, nem sikerült a polgári hivatásokban többségbe kerülniük és az üzleti életben sikerebben működniük, ami vallási gyökerekkel magyarázható.

Gyakran összefüggésbe hozzák a protestánsok üzleti sikereit azzal, hogy e felekezetek tanaiban kevésbé hangsúlyos a szélsőséges aszketizmus ideálja. A katolikus vallásban élő egyik ideálkép a vagyonnal egyáltalán nem rendelkező askéta életmódja, aki a fogyasztását és testi egészségét háttérbe szorítva a lelkeséget építi, a fizikai aktivitása, praktikusán a munkavégzése következőképpen szintén háttérbe szorul. A vagyonszerzés vágya és lehetősége is nagyobb a protestáns életfelfogás alapján. Weber azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a tevékeny, munkában eltöltött élet ideálját hiba lenne a felvilágosodás szellemével azonosítani, mert a régi protestantizmus inkább ellenséges volt a haladás és a modern élet számos vívmányával szemben, ahogy a szektás életvitel ma is a modernitástól idegenkedő életmódot mutat. Ráadásul az askézis sem a katolicizmus kiváltsága, bár az őskeresztény szerzetesi hagyományból ered. „Az »industria« szerzetesi askézisből származó és szerzetes szerzők által kibontott fogalmában olyan »éthosz« csírája rejlik, amely a protestáns, kizárólag világon-belüli »askézisben« [...] később érte el teljesen kifejtett formáját.”¹⁷⁹

Az viszont a protestáns szemlélet sajátja, hogy az üdvbizonyosság a hivatásban igazolódik; tehát azok a lélektani jutalmak, amelyeket ez a vallásosság a szorgalmas ténykedéshez kapcsolt, és amelyeknek szükségképpen hiányozniuk kellett a katolicizmusból, mert hiszen annak éppenséggel mások voltak az üdvesszökei.

¹⁷⁸ WEBER 1995: 13.

¹⁷⁹ WEBER 1995: 28.

Ez annál is inkább igaz, mert a haszonszerzés, élethosszig tartó vagyongyarapítás a bibliai katolikus gondolkodásmódban csak nagy nehézségek árán egyeztethető össze az erkölcsös életmóddal.¹⁸⁰ Ebben pedig nem a *Biblia* a kivétel, lényegében minden korban inkább megvetés, mintsem elismerés övezte a féktelen vagyongyarapítási törekvést, a mértéktelen harácsolást. A kapitalizmus szellemének illusztrációjaként idézi Weber az alábbi gondolatokat:

„»Gondold meg, hogy az idő pénz. Aki munkájával naponta tíz shillinget kereshetne, de fél napot elstátgat, vagy a szobájában lustálkodik, az ha csak 6 pennyt költ is szórakozásra, nem elég, ha csupán ezt számítja költségnek, mivel további öt shillinget elköltött, vagy inkább kidobott [...] A szorgalmon és a mértékletességen kívül semmi sem járulhat hozzá jobban egy ifjú fölemelkedéséhez a világban, mint az ügyleteiben tanúsított pontosság és igazságosság; [...] Aki naponta négy penny értékű idejét pocskolja el (legyen szó csupán néhány percről), az a napokat összesítve évente 100 font használatának az előjogát pocskolja el [...] Aki elveszít öt shillinget, az nemcsak ezt az összeget veszíti el, hanem minden előnyt is, amelyet az üzleti életben való megforgatása jelentene, ami egészen jelentős összeggé nő, mire a fiatalember megöregszik.«”¹⁸¹

Weber nem mulasztja el, hogy felhívja a figyelmet a franklini polgári viselkedésminta utilitarista alapjára; eszerint a becsületesség, a mértékletesség, a köztiszttelet kivívása és a szorgalom erényét a haszna adja. Mi több, a szövegek azt sugallják, hogy a lényeg az ilyenfajta életmód látszata, illetve ezen erények érdeme nem önmagukban, hanem haszonra válthatóságukban van. Hiba lenne azonban kétszínűséget és hipokrita életmódot feltételezni az intelmek mögött. „Többé nem a szerzés áll az ember szolgálatában, az ő anyagi életszükségletei kielégítésének az eszközeként, hanem az ember szolgálja eszközként a szerzést mint élete célját.”¹⁸²

A polgári kapitalista erkölcsben a hivatásbeli kötelességnek központi szerepe van, a munka iránti elkötelezettség, a feladatokkal való azonosulás, a figyelem és az erő hivatásra való koncentrálása elvárható. Ezzel együtt a szerzés mint életcél nem lehetett tisztos korábban, inkább jellemhiba vagy egyenesen gyalázatos viselkedés.¹⁸³ A pragmatizmus főként a virágzó kereskedelmi közpon-

¹⁸⁰ Lásd „Újra azt mondom: Könnyebb a tevének átmenni a tű fokán, mint a gazdagnak bejutni az Isten országába.” (Mt 19,24).

¹⁸¹ Benjamin Franklin (1736): Necessary Hints to Those That Would Be Rich és Advice to a Young Tradesman (1748) című írásait idézi WEBER 1995: 20–21.

¹⁸² WEBER 1995: 24.

¹⁸³ Aquinói Szent Tamást idézi WEBER 1995: 44.

tokban az ortodoxok és az üzleti életben sikeres, de gyengébb vallási kötődésű polgárok között békés együttélésre vezetett. „»[A] szkeptikusok és templomkerülők is igyekeztek az egyházzal – biztos, ami biztos – átalányösszeg formájában kiegyezni, mivel a halál utáni állapot bizonytalanságai ellen mégiscsak jobb volt így, és mivel (legalábbis az igen elterjedt megengedőbb felfogás szerint) az egyház parancsainak való külső engedelmeskedés elegendő volt az üdvösséghez.«”¹⁸⁴ Mindenesetre azzal, hogy a vállalkozók munkájuk eredményéből bánatpénzt fizettek az egyháznak, elismerték, hogy tevékenységükkel nem a dogma szerinti erkölcsös életet valósítják meg.

A protestáns etika valódi hozzájárulását az úgynevezett aszketikus protestantizmus révén adta a polgári gazdasági berendezkedéshez. Az aszketikus protestantizmus négy változatban jelent meg a történelemben Weber szerint. Legismertebb hordozója a kálvinizmus, de idesorolható az angol metodizmus, a pietizmus és több baptista eredetű szekta is.¹⁸⁵ A legnagyobb hatással a kálvinizmus puritán tanai voltak azokon a területeken, ahol a kapitalizmus felvirágzott. Alaptételei a kegyelmi kiválasztás tana, a szabad akarat tana, a hatékony elhívás és a gondviselésről szóló hittétel.¹⁸⁶ Weber szerint a kálvinisták „a szakadatlan hivatásvégzést kötötték a hívők lelkére, mondván, hogy ez és csak ez űzi el a vallási kétséget és adja meg a kegyelmi állapot biztos tudatát”.¹⁸⁷

A puritanizmus a racionális polgári üzem és a racionális munkaszervezet ethoszát képviselte, ideális szellemi alapot adott tehát a kapitalista gyáriparnak.¹⁸⁸

Az ókorban és később a katolikus népek nyelvén sem különböztették meg a munkától a hivatást. Legalábbis világi értelemben nem használták a hivatás kifejezést, csak a papi munkákra elhívás értelemben. A hivatás világi értelemben a protestáns népek nyelvén jelent meg, mint a felelősségvállalással járó, illetve kifinomult szaktudást igénylő munkatevékenység, a konkrét holland, német, angol hivatás szavak egyértelműen a protestáns bibliafordításokból levezethetők.¹⁸⁹ A munkavégzés az ember munkamegosztáson alapuló tartós tevékenységét jelenti, amely (rendszerint) egyszersmind a jövedelemforrása s így egzisztenciájának tartós gazdasági alapja is.

¹⁸⁴ WEBER 1995: 45.

¹⁸⁵ WEBER 1995: 71.

¹⁸⁶ Az 1647-es Westminsteri Hitvallás tételeiből idézi WEBER 1995: 77.

¹⁸⁷ WEBER 1995: 92.

¹⁸⁸ WEBER 1995: 200.

¹⁸⁹ WEBER 1995: 48–54.

„Nem mintha nem lettek volna meg már a középkorban, sőt a (késő hellénisztikus) ókorban is a világi hétköznapi munka olyan megbecsülésének a csirái, amelyet ez a hivatásfogalom hordoz – erről később kell majd szólni. Mindenesetre egyvalami feltétlenül új volt: a világi hivatásbeli kötelességteljesítés mint legmagasabb rendű tartalom megbecsülése, amelyet az erkölcsi öntevékenység egyáltalán felvehet. Ez vonta magával elkerülhetetlen következményként a világi hétköznapi munka vallási jelentőségére vonatkozó felfogást, és így született meg elsőként az ilyen értelemben vett hivatásfogalom. A »hivatás«-fogalomban tehát a protestáns felekezeteknek az a központi hittétele fejeződik ki, amely a keresztény erkölcsi parancsokat illetően elveti a »praecepta« [parancsolatok] és a »consilia« [tanácsok] katolikus megkülönböztetését, és az Istennek tetsző élet egyetlen eszközeként nem a világon-belüli erkölcsiség szerzetesi aszkézissal való felülmúlását, hanem kizárólag a világon-belüli kötelességek teljesítését ismeri, ahogyan azok az egyes ember élethelyzetéből adódnak: épp ezáltal válik a »hivatásává.«”¹⁹⁰

A modern gazdaság a munkabért használja ösztönzőként. Nyilvánvaló érdek a munkaintenzitás növelése, csakhogy gyakori tapasztalat, hogy a darabbér növelése nem nagyobb, hanem kisebb munkaintenzitást eredményez, tehát a bér-emelésre kevesebb munkával válaszolnak a munkavállalók.

„Ez annak a magatartásnak a példája, amelyet »tradicionalizmusnak« nevezhetünk: az ember nem »természeténél fogva« akar pénzt és még több pénzt keresni, hanem egyszerűen csak élni akar, úgy élni, ahogy megszokta, és annyit keresni, amennyi ehhez szükséges. Mindenütt, ahol a modern kapitalizmus az emberi munka »produktivitásának« a fokozását az intenzitásának a fokozásával kezdte, a prekapitalista gazdasági munka e vezérmotívumának végtelenül szívós ellenállásába ütközött, és még ma is mindenütt beleütközik, annál inkább, minél »visszamaradottabb« (kapitalista nézőpontból) a munkásság, amelyre rá van utalva.”¹⁹¹

Logikus válaszreakció a bérek alacsony szinten tartása. Ennek azonban van egy feltétele: a népességfölösleg jelenléte, azaz a folyamatos túlkínálat a munkapiacokon. És van számos hosszú távú kellemetlen következménye is: gátolja a fejlődést, és még az opportunista vállalkozó szempontjából nézve is rossz testi és szellemi állapotú munkaerőt termel ki. A kreativitást, felelősségérzetet, nagy körültekintést, hivatástudatot kívánó munkákat alacsony bérek mellett nem lehet sikeresen elvégeztetni. A vallásos neveltetés azonban kapóra jön, ha a felsorolt, megkövetelt attitűdökre van szükség a munkában.

¹⁹⁰ WEBER 1995: 55.

¹⁹¹ WEBER 1995: 32.

„A gondolatok összpontosításának a képessége, valamint »a munka iránti kötelesség« érzését diktáló abszolút központi beállítódás itt különösen gyakran kapcsolódik össze egy szigorú, a keresettel és annak nagyságával kalkuláló gazdaságossági szemlélettel, valamint a teljesítőképességet hallatlanul fokozó hűvös-józan önuralommal és mértékletességgel. Itt a legkedvezőbb a talaj a munka öncélként, »hivatásként« való felfogása számára, amit a kapitalizmus megkövetel, a vallási nevelés következtében itt a legnagyobb az esély a tradicionalista nemtörődömség leküzdésére.”¹⁹²

Nem csupán a megfelelő munkások, de még inkább a jó vállalkozók számára voltak szükségesek az említett tulajdonságok. A siker kulcsa nem a nyers pénzszerezési vágy és a gátlástalanság volt – amely a történelem során mindig jelen volt, ám nem teremtett tartós polgári jólétet –, hanem sokkal inkább a hivatás iránti elköteleződés.

„A kapitalista gazdasági rendnek szüksége van a pénzkeresés »hivatása« iránti odaadásra: ez a külső javakhoz való viszonyulás olyan fajtája, amely annyira megfelel e struktúrának, annyira összekapcsolódik a győzedelmes gazdasági létharc feltételeivel [...] nincs többé szüksége támaszként semmiféle vallási hatalom jóváhagyására, s éppúgy akadályként érzékeli a gazdasági élet egyházi normák általi befolyásolását – ha még egyáltalán érezhető ilyen –, mint annak állami szabályozását. Így aztán rendszerint a kereskedelem- és társadalompolitikai érdekkonstelláció határozza meg a »világ szemléletet«.”¹⁹³

A vallásos hit nagy segítség lehet a gazdasági rend stabilizálásában, ezzel gyakran éltek és még gyakrabban visszaéltek a történelem során uralkodó elitek, tudván, hogy „a vallásilag lehorgonyzott etika egészen meghatározott és – amíg csak a vallásos hit eleven marad – fölöttébb hatásos (nem gazdasági jellegű) pszichikai jutalmakkal premizálja az általa életre hívott viselkedést”.¹⁹⁴

¹⁹² WEBER 1995: 35.

¹⁹³ WEBER 1995: 41.

¹⁹⁴ WEBER 1995: 29.

Work-life balance

A munka és a pihenés premodern viszonya

A világvallások a munkát az élet részének tekintik, tagadják öncélúságát. A munkavégzés Istennek tetsző tevékenység, és messze nemcsak a tárgyi hasznosságot, hanem elvont értékeket szolgál. Több vallási irányzatban is megjelenik a munka isteni volta, a *teremtés leutánczása*. A zsidó-keresztény hagyomány pont a teremtményre hivatkozva a hetedik napot pihenésre rendeli. Ahogy Isten is megpihen a műve felett gyönyörködve, a munkásnak is meg kell pihennie.

„Tartsd meg a szombatot, szenteld meg, ahogy az Úr, a te Istened parancsolta neked! Hat napig dolgozz és végezd a munkád. A hetedik nap azonban a nyugalom napja, az Úré, a te Istenedé. Akkor hát ne dolgozz, se te, se fiad, se lányod, sem szolgád, sem szolgálód, sem ökröd, sem szamarad, sem semmiféle állatod, sem a házádban tartózkodó idegen, hogy szolgád és szolgálód is pihenhessen, mint te magad. Gondolj arra, hogy Egyiptom földjén magad is rabszolga voltál, de az Úr, a te Istened erős kézzel és kinyújtott karral kivezetett. Azért parancsolta meg az Úr, a te Istened a szombat megülését.” (MTörv 5,12–15)

A pihenőnap nem egyszerűen a teremtés másolása és a fáradalmak kipihenése. Azt az üzenetet hordozza, hogy a teremtés nem csak a létrehozást, hanem a beteljesedést, az alkotás feletti örömet is jelenti. A létrehozás csak egy része a teremtésnek, a megnyugvás pedig nem céltalan és üres idő. De nem is csak elkerülhetetlenül szükséges megállás, az erő újratermelése, hogy a termelés folytatódhasson. A pihenőnap is maga a teremtés a *Szentírás* szerint.¹⁹⁵

A judeo-keresztény irányzatokat tehát a teremtetéstörténet a munka és pihenés egyensúlyára emlékeztette, a sabbát vagy a vasárnap betartása éppúgy előírás, mint a feladatok teljesítése. A protestáns felekezetek aszketikus irányzatai a szorgalmas tevékenységben nem engednek pihenést, a hétköznapi szigorúan szabályos munkát az ünnepnap szigorú hitélet váltja. A szabadidő élvezete idegen ezektől az irányzatoktól. „Az ösztönös életélvezet, mely egyformán von el a hivatásszerűen végzett munkától és a vallásosságtól, maga volt a racionális aszkézis ellensége, akár az Úri sportot jelentette, akár pedig a köznép táncmulatságait, vagy a kocsμάzást.”¹⁹⁶

¹⁹⁵ SEDLÁČEK 2012: 127.

¹⁹⁶ WEBER 1995: 204.

Az antik filozófiában többféle és nagyon eltérő elképzelés is született a jó élet kialakítására, gondoljunk csak a hedonisták és a sztoikusok eltérésére. A munka és a pihenés egyensúlya másként merült fel, mint ma, mert sosem kerültek egy szintre, a munka mindig alávaló maradt. A rabszolgák számára életegyensúlyról különösen értelmetlen lett volna beszélni, számukra a munka alóli mentesség a másnapi munkaképességet szolgálta csupán. A szabadok dicső kötelességét a közügyek szolgálata jelentette, míg kényszerű tevékenységük a háztartás és a szolgák irányítása volt. Ha tehát munkaharmóniáról beszélünk, akkor a feladat a köz- és magánügyek összehangolása volt. Az értelmet viszont a pihenés és az ennek révén lehetővé váló elmélkedés jelentette – legalábbis a filozófus nézőpontjából.

„Hiszen mindig a tökéletlenebb van a tökéletesebb kedvéért, és ez nyilvánvaló nemcsak a mesterségeknél, hanem a természetben is; márpedig az a jobbik, amelyikben az értelem van. [...] Az egész élet így osztható fel munkára és pihenésre, háborúra és békére, sőt a tetteink is szükségességre és hasznosakra, valamint becsületesekre. Mindezekre nézve ugyanazon elveket kell alkalmazni, mint a lelki tulajdonságokra s az ezekből folyó cselekvésekre: a háború a békéért van, a munka a pihenésért, a szükséges és hasznos cselekedetek pedig a becsületesekért.”¹⁹⁷

A buddhizmusban a munka-pihenés kényszerű kiegyensúlyozása értelmetlen, mert egyazon minőség más-más oldalát adják. „Ugyanígy, ha valaki szabadidőt akar nyerni magának a munka rovására, ez azt jelenti, hogy egyáltalán nem érti az emberi létezés egyik alapigazságát, nevezetesen azt, hogy a munka és a szabadidő ugyanannak az életfolyamatnak egymást kiegészítő részei, és csak azon az áron lehet különválasztani őket, hogy elrontjuk a munka örömét és a szabadidő boldogságát.”¹⁹⁸

A neoklasszikus elképzelés szerint a munkaadó éppúgy önérdeket követ, mint a munkavállaló. Előbbinél az alkalmazás határkölsége és a produktum révén elérhető határbevétel egymáshoz való viszonya dönt az alkalmazásról. Ezért is mondjuk, hogy a munkapiac másodlagos vagy származékos piac, hiszen az alkalmazásnak a haszna a létrehozott produktum piacáról, nem a munkapiacról származik. A munkapiac kínálati oldalán álló szereplők a munkával vállalt áldozat és a munkabér összevetésével optimalizálnak, és jellemzően magasabb bérrel további munkabefektetésre ösztönözhetőek. Az egyéni munkakínálati

¹⁹⁷ ARISZTOTELÉSZ 1969: VII. 14.

¹⁹⁸ SCHUMACHER 1991: 55.

görbe előforduló visszahajlása azonban árnyalja a képet, mert azt bizonyítja, hogy a munkaidő-szabadidő arányának eltolódásával a határhasznok is változnak, és feltételezve, hogy a munkabér miatti határbevétel konstans, a szabadidő csökkenésével az egységnyi szabadidő felértékelődik. A balanszírozás tehát az egyének optimalizálása, amit mindenki maga elvégez a saját érzetei szerint. Ennek megfelelően szabadon dönt minden következő időegység felhasználásáról, azaz munkaként vagy pihenésként való eltöltéséről.

Az analitikus filozófia posztmodern munkafelfogása

A posztmodern munkafelfogást Bertrand Russell (1872–1970) filozófiája testesíti meg. A brit filozófus egészen másként vélekedett a munkáról, mint a vallási tanok. Szerinte a boldogsághoz éppen a munka szervezett mérséklésén keresztül vezet az út. Russell 1932-ben, éppen a nagy gazdasági világválság tombolása idején publikálta első ízben a tétlenség dicséretét taglaló, sok vitát, talán nem túlzás azt mondani, egyesekben éppen az időzítés miatt viszolygást kiváltó művét.¹⁹⁹ E művében a filozófus a legtöbb munka alantas voltát és a „serénységhez” fűzött irreális attitűdjeinket hangsúlyozza. Megrögzött ateistaként elsősorban a vallási dogmákból eredő hamis erkölcsi ítéleteinket kárhoztatja azért, mert az emberek kötelességként és erényként állnak a munkához, amely boldogtalan életre kárhoztatja legtöbbünket. A modern világban túl sok kárt okoz a munka erényességébe vetett hit, pedig a boldogsághoz és a jóléthez vezető út a munka szervezett csökkenésében rejlik a filozófus szerint.

A munkának két típusát fogalmazza meg. Az egyik típus célja „az anyag megváltoztatása a föld felszínén vagy annak közelében más anyagok viszonylatában”.²⁰⁰ Lényegében ez a közgazdaságtan klasszikus munkadefiníciójában a *labour*ként emlegetett munkavégzés, amely fáradtságos tevékenység és annak során a természeti környezet kisebb-nagyobb mértékű átalakítása folyik. Kiterjedését sok minden korlátozza, a fizikai képességek éppúgy, mint az átalakítható környezet. A munka másik típusa már érdekesebb, itt ugyanis a tevékenység lényege, hogy „megmondjuk másoknak, hogy változtassák meg az anyag pozícióját más anyagok viszonylatában”.²⁰¹

¹⁹⁹ BUCKINGHAM et al. 2017: 236.

²⁰⁰ RUSSELL 1932: 12.

²⁰¹ RUSSELL 1932: 12.

Nos, ez a fajta tevékenység szinte korlátlan kiterjesztésre képes, mert vannak irányítók és tanácsadók, a tanácsadók irányítóinak és az irányítók tanácsadóinak is végtelen sora képezhető.²⁰² Az ilyen jellegű munkákhoz nem elég a tanácsadás tárgyainak ismerete, nélkülözhetetlen a meggyőző kommunikációs tudás és a reklám művészetének ismerete is.

A történelem során jellemzően az első típusú, kimerítő és testileg, lelkileg az embert felőrlő munka dominált a munka világában, részben a technológia fejletlensége miatt, részben az élösködő, szinte tökéletesen inaktív csoportok – Russell szerint elsősorban a katonák és a papok – eltartása miatt. A preindusztriális világban végzett kemény munka általában csak arra volt elegendő, hogy a családok megélhetését biztosítsa, pedig a nők és a gyermekek is kivették a részüket a teendőkből, amint elég időssek lettek azokhoz. A szükségletek feletti kis felesleget az inaktív társadalmi csoportok sajátították el. A primitív közösségekben tehát a magukra hagyott parasztok nem váltak volna meg a megtermelt csekély többletektől, de a fennálló jogrend vagy a pusztító erő erre kényszerítette őket. Mivel ez a rendszer évezredekig fennállt, nyilvánvalóan mély benyomást tett az emberek gondolataira és véleményére, és részben ezzel magyarázható mindaz, amit ma a munka kívánatosságát illetően gondolunk. Pedig „a munka erkölce a rabszolgák erkölce, és a modern világnak nincs szüksége rabszolgaságra”.²⁰³

Van azonban egy másik nyomós ok az említett bevésődés mellett, amely a munka irreális tiszteletét kialakította. Fokozatosan sikerült ugyanis egy olyan etika elfogadtatása és elterjesztése, amely szerint kötelességünk keményen dolgozni, mert a munkavégzés a henyléshez képest magasabbrendű életvitel. A történelem során jellemzően azok a csoportok zengtek buzgón dicshimnusz a becsületes és szorgos munka kívánatos voltáról, akik a rendszer hasznélvezői voltak és maguk csupán a nyilvánvaló igazságtalanság fenntartásában serénykedtek. Ezzel a tannal csökkentették a szükséges kényszer mértékét, és persze csökkentették a rendszerek fenntartásának kiadásait is. A kapitalizmusban „a kívánatos tevékenységek azok, amelyek nyereséget hoznak [...] A mi társadalmunkban az egyén profitért dolgozik; de munkájának társadalmi célja az általa termelt fogyasztásban rejlik [...] Túl sokat gondolunk a termelésre és túl keveset a fogyasztásra.”²⁰⁴

²⁰² Ironikus megjegyzéseként azt hívjuk politikának, ha két férfitestület ad egyszerre ellentétes tanácsokat.

²⁰³ RUSSELL 1932: 14.

²⁰⁴ RUSSELL 1932: 24–25.

A nagy világvallások szinte kivétel nélkül ezt az erkölcsi alapállást vallják, hiszen a munkát általában erényesnek tekintik, bár jellemzően egyfajta erény-hierarchiát állítanak fel, például a kétkezi munkát alantasabbnak, a papi munkát magasabb rendűnek tekintik.

„A gazdagok és szószólók hosszú idő óta a »becsületes fáradozás« dicséretét zengték, az egyszerű életet magasztalták és olyan vallást vallottak, amely szerint a szegények sokkal nagyobb valószínűséggel jutnak a mennybe, mint a gazdagok. Azt igyekeztek elhitetni a fizikai dolgozókkal, hogy van valami különleges nemesség az anyag térbeli helyzetének megváltoztatásában.”²⁰⁵

Ezzel kapcsolatos a harmadik ok, amely az irreális munkatisztelet mögött lapang. Ezt pedig a kommunista Szovjetunió fejlesztette tökélyre. Szintén a szegények elégedettségének növelését célozta, és arra készítette a kiváltságosokat, hogy a munka méltóságát prédikálják a mechanizmusban rejlő új élvezet, a Föld átalakításának ígéretével. A propaganda eszközüvé vált, hogy a munka révén, a Föld felszínén korábban elképzelhetetlen változásokat produkálhatunk. Ennek jegyében olyan elképesztő projektötletek születtek, mint az Északi-tenger gáttal való felmelegítése vagy a szibériai folyók folyásirányának megváltoztatása. Végül is a kommunista birodalom oktatási propagandája a munka méltóságával kapcsolatban lényegében megegyezett azzal, amit az uralkodó csoportok mindig is hirdettek az úgynevezett „becsületes szegényeknek”. Ebben a rendszerben viszont a fizikai munka került különösen magas piedesztálra. „A józan iparkodás, a jövőbeni előnyökért végzett kemény munka és a tekintélynek való engedelmesség jelen van tehát itt is; sőt, a munka épp úgy az Univerzum Uralkodójának akaratát képviseli, csak most új névvel illetik, dialektikus materializmusnak nevezik.”²⁰⁶

Látható, hogy az elmélet alkotója Max Weber már idézett művéből²⁰⁷ építkezik, és maga is vallja, hogy a munkához való viszonyunkat erkölcsi követelmények alakítják. De nem tekinti jobbnak az ateista szovjet birodalmi propagandát sem a protestáns etikán szárbá szökkenő kapitalista berendezkedésnél, csak mert egy másik eszme nevében kényszeríti a munka rabszolgaságába a tömegeket. Nyilvánvaló averzióját a kapitalista berendezkedéssel kapcsolatosan az alábbi sorok bizonyítják.

²⁰⁵ RUSSELL 1932: 20.

²⁰⁶ RUSSELL 1932: 20.

²⁰⁷ WEBER 1995.

„Tegyük fel, hogy egy adott pillanatban [...] annyi tűt készítenek, amennyire a világnak szüksége van, ha napi (mondjuk) nyolc órát dolgoznak. Aztán egy találmány révén ugyanannyi ember kétszer annyi gombostűt tudna készíteni, mint korábban. De a világnak nincs szüksége kétszer annyi gombostűre: a tűk már olyan olcsók, hogy ennél alacsonyabb áron aligha fognak többet venni. Egy értelmes világban innentől mindenkinek csak négy órát kellene nyolc helyett dolgoznia. [...] de a való világban ezt demoralizálónak tartanák. Helyette a férfiak még mindig nyolc órát dolgoznak, ezért túl sok tű készül, mire néhány munkáltató csődbe megy, és a munkások fele kiesik a munkából. Végül is ugyanannyi szabadidő van, mint korábban, csak hogy a férfiak fele teljesen tétlen, a fele pedig túl-hajszolt.”²⁰⁸

A filozófus egyszerű megoldása a munkafétis elvetése és legalább a négyórás munkanap bevezetése. Utópikus államában egyszer s mindenkorra szakítanánk a hatékonyság kultuszával, a munkavégzés lerövidítése pedig egy sosem látott virágzó társadalomhoz vezetne, ámbár a gazdasági teljesítményt aligha hagyná érintetlenül.

Az új munkafelfogást Russell szerint a modern gyártási módszerek teszik lehetővé, mert ezek révén a korábban megerőltető és veszélyes munkák is könnyűvé és biztonságossá válnak. Semmi okunk, hogy ezután is túlhajszoljuk magunkat, ha eddig bolondok is voltunk, nincs okunk örökké bolondnak maradni.²⁰⁹

A work-life balance szlogen divatja és a menedzsmenttanok világa

A nyugati világban röviddel a II. világháború után felgyorsultak a változások a munkavégzés jellegében és a munkások helyzetében is. A hagyományosan nehéz fizikai munkák visszaszorultak és egyre szűkülő népességet érintettek. A mezőgazdasági, a bányászati, a feldolgozóipari és nehézipari ágazatokban végrehajtott fejlesztések nyomán a baleseti kockázatokat, az extrém munkaterhelést és az egészségtelen munkakörülményeket illetően sosem látott javulást lehetett tapasztalni. A szolgáltatási munkavégzés aránya is fokozatosan növekedett az ágazati struktúraváltások miatt. Nem elhanyagolható, hogy egyes nyugati gazdaságokban az érdekképviseltek is nagy befolyással és komoly lobbierővel bírtak. Mindezek nyomán a kialakuló jóléti társadalmakban az átlagos munkás

²⁰⁸ RUSSELL 1932: 16–17.

²⁰⁹ RUSSELL 1932: 29.

vagyoni és jövedelmi helyzete, életszínvonala és életminősége többet javult a II. világháborút követő évtizedekben, mint előtte több száz év alatt.

A szabadidő és a munka egyensúlyának kérdése a jóléti társadalmakban az 1970-es évektől került a menedzsment szakmai érdeklődés középpontjába és onnan hamarosan a közbeszédbe. A modern motivációs elméletek ekkorra már egyértelműen tagadták a bérezés mindenhatóságát, és komplex modelleket alkottak a motiváció tényezőiről és az ösztönzés eszköztáráról.

A 2008-as válság előtti boldog békeidők és a társadalmi jólét egészen szokatlan mozgalmakat termelt ki világszerte, mint a Slow Food, a Slow Travel vagy a Cittaslow, ahol a tevékeny élet fogalma teljesen átértékelődik. A kíváncsós életformában a létfenntartáshoz szükséges, az anyagi fedezetet előteremtő munkát minimalizálják, a hatékonyság követelményét az emberi tevékenységek többségénél félreteszik, a túlzott aktivitás helyett szemlélődést és elmélkedést választanak e mozgalmak követői. Az életfilozófia alapjait Russell követői rakták le, nyilvánvalóan szem előtt tartva a mester idealisztikus társadalomképét, melyben

„senkinek sem kell napi négy óránál többet dolgoznia, minden tudományos kíváncsiság megszállottja megengedheti magának, hogy szenvedélyének éljen, és minden festő, hogy éhezés nélkül festhessen [...] az orvosoknak lesz idejük az orvostudomány fejlődését tanulmányozni [...] a tanárok pedig nem tanítják rutinszerű ugyanazokat a dolgokat, melyeket maguk is tanultak, és amelyekről időközben bebizonyosodott, hogy hamisak. Az elvégzett munka elég lesz ahhoz, hogy kellemessé tegye a szabadidőt, de nem olyan sok, hogy kimerültséget okozzon [...] Az átlagos férfiak és nők, akiknek lehetőségük nyílik e boldog életre, derűsebbek és türelmesebbek lesznek [...] Minden erkölcsi tulajdonság közül a jó természet az, amelyre a világnak a legnagyobb szüksége van, és a jó természet a könnyedség és a biztonság, nem pedig a fáradtság küzdelmes élet eredménye.”²¹⁰

A munkavégzés 21. századi kihívásai

A munka világában történt változások nagy kihívást jelentenek munkavállalóknak és munkaadóknak egyaránt, és bizonyosan újabb mérföldkövek előtt állunk az átalakulások során. Néhány mai kihívást érdemes megemlíteni, amely feladatot ad a közgazdászok számára.

A szervezetek egyre kevésbé elkötelezett munkaerő-állománnyal dolgoznak, gyakori a kölcsönzött, ideiglenesen, szerződéses formában alkalmazott dolgozó,

²¹⁰ RUSSELL 1932: 28–29.

terjednek az atipikus szerződések és az új munkaformák. Az egyének kevésbé kötődnek a munkahelyhez, egyéni karrierutat építenek ki a maguk számára. Egyre több a nő minden munkakörben, és növekszik a diverzitás, a korbéli, az etnikai, a nyelvi és a képzettségbeli változatosság.

Az Y generáció egy része már vezetői pozícióba került, megjelentek a Z generáció tagjai a munkaerőpiacon. Számukra a hagyományos munkahelyek nem vonzóak, a munkától nem a jövedelmet, hanem az önmegvalósítást várják, számukra a tradicionális ösztönzőeszközök nem elegendőek. Megváltozott a vezetői munka is, számos hagyományos vezetői feladatot hatékonyabb technikai megoldás helyettesít, ezzel kiiktatva egyben az emberi kapcsolatokat is.

Az internet és az információáramlás nélkülözhetetlen a munkahelyeken, és alapvetően változtatja meg a munkalehetőségeket, a munkaidőt, a munkaterhelést, az ellenőrzés módját és a kapcsolatokat is. Elterjedt az állandó rendelkezésre állás, a rendszertelen vagy extrém hosszú munkaidő. Folytatódik a szolgáltatások évtizedek óta tartó térnyerése, ott pedig felértékelődnek olyan munkavállalói képességek, mint a kommunikáció, az empátia, a kreativitás, a stressztűrés, a rugalmasság, és háttérbe szorul a fizikai erő és a lexikális tudás jelentősége.²¹¹ Ebben a szektorban különösen gyakori, hogy nem lehet élesen elkülöníteni a munka- és a szabadidőt, a munka hivatalos befejeztével is tovább folytatódik a szellemi erőfeszítés, a felkészülés vagy az információk további emésztése.

A munkakörülmények látványosan javultak az elmúlt évtizedekben, az egészségtelen környezet és a balesetveszély visszaszorult. A lelki és szellemi igénybevétel ellenben hatványozódott. Miközben a hallatlan technikai fejlődés rengeteg nehéz és rutinjellegű munkát kiváltott, a számítógépes alkalmazások a korábbi kreatív munkákat rutinszerűvé formálták, alkalmazásuk algoritmus szerinti végrehajtást követel. A technológiai alkalmazások kényelmet, költségmegtakarítást és hatékonyságot hoznak. Ez utóbbi mára minden területen kulskérdéssé vált és egyre jellemzőbb, hogy a munkavégzés hatékonyságát változatos mérési technikáihoz kötik a juttatási rendszereket. Eközben a bér már régóta nem az egyedüli kompenzáció, a juttatásokban való hallatlan diverzifikálás pedig nem könnyíti meg a racionális mérleget a munkavállaló számára.

A racionális mérleget egyébként is csökkennie az esélyei, egyre több szervezet igyekszik az Y és Z generációt érzelmein keresztül munkára bírni, társadalmi ügyeket karolnak fel, a bevonást szimulálják vagy csillogó karrierutakat

²¹¹ FARAGÓ 2013: 1–10.

vázolnak fel számukra. Minden generációban vannak, akiket a társadalmi presztízzsel és a munkájuk feletti hasznosság érzetével fizet meg a társadalom, mások az önmegvalósítás lehetőségét nyerik el, vagy hiszik el, ezért kevesebb bérrel is beérik. Bizonyos értelemben ez a kizsákmányolás új, burkoltabb formája.

„Társadalmunk a teljesítmény társadalma; egyre inkább elfedi az utasítások és tilalmak negativitását és magát a lehetőségek társadalmának mutatja.”²¹² A fejlett világban a munkavállaló a teljesítményt hajszolja, közben pedig a szabadságát és önmegvalósítását is igyekszik maximalizálni; a munka világának ilyen átalakulása miatt a depresszió és a kiégés népbetegséggé vált. „A kimerült, depressziós teljesítményhajszoló önmagát emészti. Magát meríti ki, önmagával háborúzik, képtelen kilépni a mókuserékből... míg végül paradox módon önmagát üresíti ki. Ez még hatékonyabb is, mint a mások általi kizsákmányolás. A kizsákmányoló egyben maga a kizsákmányolt is.”²¹³

A helyzetfelismerést a virtualizált világ is nehezíti, az online munkavégzés például kényelmesnek és jó lehetőségnek látszik, de az elszigeteltség még inkább kiszolgáltatottá teszi a munkavállalót. Az is kiégéshez vezethet, hogy nagyon sok munkakörben nem látszik a munka direkt haszna, a munkavállaló is feleslegesnek vagy értelmetlennek tartja a tevékenységét, vagy nincs semmilyen visszajelzés a felhasználó oldaláról. Számos feleslegesen végzett, de jól fizetett munka álommelónak tűnhet,²¹⁴ de gyakran kiégést és depressziót okoz, ha tartós az élethelyzet.

Az atipikus foglalkoztatások lehetővé teszik, a teljesítményhajszolás pedig oda vezet, hogy a munkával töltött idő egyre növekszik.²¹⁵ Nem véletlen, hogy a közéletben és a céges világban is kampánytémává vált a munkaidő rövidítése, jellemzően a négynapos munkahét ígérete. Persze azzal az elképzeléssel, hogy a munka termelékenysége nem csökken, hanem nő a hivatalos munkaidő csökkentése nyomán. Keynes e témában sokkal tovább ment, azt jósolta, hogy 100 éven belül – mostanra praktikusán egy évtizeden belül – heti 15 órára,

²¹² HAN 2015: 36.

²¹³ HAN 2015: 11.

²¹⁴ BING 2006.

²¹⁵ Azt valószínűsítjük, hogy a történelem előtti időkben a nap kisebb részét töltötték hasznos tevékenységgel az emberek, külön juttatással ellentételezett munka pedig csak szórványos volt. A 19. századra ugyanakkor a legfejlettebb országokban extrém hosszúvá, akár napi 16 órássá vált a munkaidő az ipari és mezőgazdasági bér munkás tömegek, gyakran gyerekek számára is. A jóléti társadalmakban az erős jogi védelem nagyon lecsökkentette a legális munkaidőt, a valódi munkavégzés azonban sok munkafajtánál messze nem korlátozódik a törvényben szabott időlimitre.

napi 3 órára lehet leszorítani a szükséges munkaidőt, miközben az életszínvonal tovább emelkedik, mert olyan nagymértékű termelékenység-növekedés következik be.²¹⁶ Utóbbiakban igaza volt, még alá is becsülte a változást. Csak a fogyasztási igények bekövetkezett hatványozódását nem láthatta előre egy évszázadra.

²¹⁶ KEYNES 1932: 5.

A főáramú gazdaságelmélet kritikája

Az ortodox közgazdasági szemléletből természettudományos igényességű modellek születnek, koherens módszertani eszközök nyújtanak komplex magyarázatokat az élet minden területére,²¹⁷ messze túlmutatva a gazdasági kérdések tradicionális territóriumán. A munkára vonatkozóan hagyományos axiómákon megfogalmazott modellek is működnek, de a heterodox áramlatok eltérő szemlélete miatt az alábbi axiómák mellé kérdőjelek kerültek.

Szükséges-e a közgazdaságtannak folyamatosan a pozitivitását deklarálnia, vagy pont a munkára és a foglalkoztatásra értékállításokat kellene megfogalmazni? A klasszikusok óta ez nem volt jellemző, és ma is összeegyeztethetetlennek tartja a főáram a piaci működés logikájával, de a vallási gyökerű közgazdaságtanok jellemzően állást foglalnak például a teljes foglalkoztatás és az igazságosabb jövedelemelosztás mellett, miközben nem kérdőjelezik meg a piaci mechanizmust a gazdaságsszervezés alapelveként.

Érdemes-e a munkavállalási döntéseket az egyén önálló döntéseként tételezni, miközben a munkáról való gondolkodás mély társadalmi gyökerekkel rendelkezik, és a pillanatnyi társadalmi pozíció is egyértelműen befolyásolja a döntést? Vagy érdemes-e következetesen háztartásban gondolkodni, miközben a világ sok kultúrájában sokkal inkább a család a mérvadó, nem az egyén és nem a háztartás? A visszahajló egyéni munkakinálatti függvény érvényessége például korosztálytól, nemtől, családi állapottól, keresőrendtől, társadalmi presztíztől és jövedelmi helyzettől is függ, egykeresős családban lényegében ismeretlen.

Axiomatikus kiindulópontunk, hogy a munkavállalókat és a munkaadókat egyaránt önértékük motiválja, fogyasztásmaximalizálást végeznek. Kiindulópontunk nem egyszerűen mellőzi a normativitást és csendben tudomásul vesszük, hogy a féktelen fogyasztás vágyával lelkileg, a megvalósításával pedig testileg is pusztítja magát a munkavállaló, hanem a makromodellekben még ennek pozitív, folyamatos növekedést generáló hatását is konstatáljuk. Tekintet nélkül arra is, hogy ki mit fogyaszt. Az alternatívokra hagyjuk, hogy a természet összeomlásával és a társadalom szétroncsolódásával foglalkozzanak, demográfiai, ökológiai katasztrófás szcenáriókat gyártsanak. A háromszáz éves közgazdaságtan úgy viselkedik, mintha nem lenne holnap. Közben a sok ezer

²¹⁷ Kutasi szerint a fősodor a módszertant tartja elsődlegesnek, miközben a tartalom társadalmi jelentősége másodlagossá válik. KUTASI 2018: 94.

éves vallási hagyományok mind mértékletességre, a természettel és önmagunkkal való egyensúlyra intenek, a vágyak korlátozásában, az áldozathozatalban, a teremtvő tevékenységben látják az ember küldetését és a boldog élet zálogát.

A stabil preferenciarendszer és a racionális mérlegelés feltételezése egyike a legerősebben támadott feltevéseknek. Az aszimmetrikus információ irodalma és a viselkedési közgazdaságtan vizsgálatai hatalmas tömegben szállítják a cáfolatokat. Bár a munkaadói döntések kevésbé vannak kitéve az elterelő hatásoknak, a diszkriminatív munkapiaci döntések vagy a politikai nyomásnak megfelelő kvótadöntések azt bizonyítják, hogy nem evidencia a ráció elsődlegessége még a *recruiting* fázisában sem. A munkaviszonyt végig bonyolult megbízó-ügynök pozíciók torzításai terhelik, a munkaadó-munkavállaló viszonyában kódolva van az aszimmetria, ebből következően a munkavállaló munkájának értékelése csak korlátozottan lehet racionális. A munkavállaló egyén is nehéz döntési helyzetben van, nemcsak korlátozott képességei, folyamatosan változó szubjektív preferenciái, de társadalmi kölcsönhatásai is elterelik a közgazdaságtan által feltételezett következetes önérdékkövetéstől. A racionális döntés tehát még akkor sem reális, ha a döntés szabadsága valóban fennáll a munkaviszonyban. A valóságban azonban gyakran csak a belépést/kilépést illetően van mérlegelési lehetőség – erős kínálati piaci helyzetben akkor sem – a munkaviszony során lecsökken a döntés szabadságfoka.

A főáramú közgazdaságtan leírja, hogy a munka világában hogyan érvényesül a kompetitív piaci működés. Csakhogy a valóságban kevés olyan területe van a gazdaságnak, ahol ez kevésbé lenne jellemző, mint éppen a munkapiac. Minden piac társadalomba ágyazottan működik, az intézményrendszertől, a politikai és jogi környezettől, a kulturális közegtől nem függetlenül, de a munkapiacra ez többszörösen is érvényes. A szabadpiacra lépéstől a költségmentes kilépésig, a tökéletes informáltságtól a végtelen számú választási lehetőségig és a homogén termékig egytől egyig hamis és félrevezető feltételezések léteznek a munkapiacra vonatkozóan. Nem is beszélve a végtelenül sértő, bántó, degradáló, emberi méltóságtól megfosztó terminológiától. Miközben borzongva emlegetjük Arisztotelészt, amiért beszélő szerszámként említi a szolgákat, senki sem tiltakozik az emberi erőforrás minisztériumának létrehozása vagy az állománygyűlés összehívása ellen; ez pedig a közgazdaságtan szóhasználatának és egyoldalú szemléletének elterjedése. Az egyenlőtlen alkupozícióra egyébként már Pigou felhívta a figyelmet, elfogadását pedig a szakszervezetek – munkavállalói kartek – és a munkavállalókat védő állami intézmények fenntartása bizonyítja.

„Mivel a munkavállaló a foglalkoztatás idején már csak egy »vásárlóval«, a munkaadójával áll szemben, míg a munkaadó sok munkavállalóval, így a munkaadó monopolhelyzetben van (ugyanúgy, mint egy felvásárló a sok termelővel szemben). A munkahely elvesztése általában nagyobb csapás, mint egy megrendelő elvesztése az önálló vállalkozó esetében. Mivel emellett a munkavállaló függő helyzetbe kerül a munkaadóval szemben, a teljes kiszolgáltatottság elkerülése érdekében ezt a viszonyt társadalmilag szabályozni kell.”²¹⁸

A Marshall-kereszt alapján született bizonyítások a stabil gazdasági egyensúly automatizmusát illusztrálják, miközben a természettudományok egyik alaptörvénye az entrópia. Az említett racionalitás és a hatékonysági kritérium érvényesülése mint a jóléti optimum kritériuma jelenik meg, amit ismét a fogyasztásnövekedésben mérünk, tekintet nélkül annak aránytalanságára, az elfogyasztott javak hatására stb. A siker jószerével egyetlen mérőszáma lett a GDP, lényegében minden más rombolás érdektelen, de mára olyan erők az entropikus hatások, hogy még ezt az egy sikersztorit sem egyszerű feltálni. Az optimumok mögötti költségkalkulációk torzák, hiányosak, például a munkavállalók áldozati költségei hatalmasak lehetnek egy-egy karrierválasztáskor, és gyakran semmilyen korrekciós lehetőség sincs a számukra.

Láthatóan nem igaz, hogy a piaci működés az erőforrások teljes körű kihasználása felé terelné a gazdaságot, legalábbis nem úgy, ahogy a modellek mutatják. A természeti erőforrások esetében az évszázados tévút a nyilvánvaló, folyamatos és irreális túlhasználat. A foglalkoztatás hullámzó, az úgynevezett teljes foglalkoztatást akkor is utópisztikusnak mondja a főszó, ha ezt ma egészen leszűkített értelemben használjuk, életkorban, egészségi állapotban stb. Közben a munkavégzés piacon kívüli formáit gyakran gazdaságon és racionalitáson kívülinek tekintjük, csak a piacokon való megjelenés tűnik makro- és mikro-szempontról is optimálisnak.

A *mainstream* elméleti gazdaságtan az emberi munkalehetőség keresleti oldalán a munkát a tőkefelhasználással egyenrangú mérlegelés tárgyává tette. Ezzel szemben a világvallások gazdasági elképzeléseiben az emberek munkával való ellátása egyértelmű prioritás. A teljes foglalkoztatás közelítésének igénye egyébként a keynesi közgazdaságtannal belekerült a makroökonómiába, és a gazdaságpolitikák számára sok országban deklarált prioritás, de a mikroökonóma függetleníti magát ettől. Úgy tűnik, mintha a munkaviszony létesítése két független és stabil preferenciákkal bíró fél, munkaadó és munkavállaló szabad alkuja lenne egy homogén *nyersanyag* felett. Nevezhetjük extern hatásoknak

²¹⁸ HORVÁTH 2020: 119.

vagy piaci elégtelenségeknek a foglalkoztatási anomáliákat, de a helyzet az, hogy a munkapiac fogalmilag kizárja a tökéletes piaci működést és az automatikus stabil egyensúlyt.

Szintén neoklasszikus axióma a csökkenő tényezőhozadék és a jövedelemelosztás határtermelékenységeken nyugvó rendje. A munka csökkenő hozadékának korlátos igazságtartalmát már Jevons megsejtette, a menedzserguruktól Csík-szentmihályi flow-elméletéig sokan igazolták, hogy a munkavégzés komplexebb folyamat ennél. A határtermelékenység pedig pont annyira meghatározó a bérezésben, mint a direkt költség az árazásban. Rövid távon semennyire, hosszú távon semennyire, középtávon pedig legfeljebb egy átlagos árminimumot – a foglalkoztatásban bérplafont, sőt bértömegplafont – határoz csupán meg.

A bér és a munkaóra koordináta-rendszerébe szorítani a munkaviszonyt eleve leegyszerűsítés. Maslow, Alderfer, McClelland, Hunt és mások motivátor modelljei bizonyítják, hogy a bér egy a sok komponens közül, amely a béralkut befolyásolja. De ha ezt is tekintenénk a legfontosabb ellenértéknek, akkor is elvárható lenne, hogy a munkavállaló összes áldozatát és intern hasznát feltárjuk. Egyelőre erre nincs készítés, azt feltételezzük, hogy a munka szubjektív veszteségérzetet okoz, amiért egy rezervációs bérelvárás fogalmazódik meg. Ha a piaci bér ezt éppen kompenzálja, vagy magasabb, akkor önkéntes a munkába lépés – utóbbi esetben egy szubjektív többlethasznat realizálva –, ha alacsonyabb, akkor önkéntes a munkától való távolmaradás. A bér piaci ár, nulla és végtelen között bárhol kialakulhat. És a közgazdaságtan ezt a végtelen lehetőséget elfogadja. Már nem keresi a munka mögött az értékteremtést, nem keres természetes minimumot vagy elfogadható bérarányokat.

Még a főáramon belül is vannak olyan vélemények, amelyek árnyalják az egyensúlyi bér felfogását. A hatékony bérek elmélete²¹⁹ szintén árnyalja a munkapiaci egyensúly elméletét, amennyiben kimondja, hogy a bérek az eredeti egyensúlyi béreknél magasabbak, ezért szükségszerűen munkapiaci többletek – azaz kényszerű munkanélküliség – alakul ki. Az elmélet szerint a cégeknek legalább öt érdeke fűződik ahhoz, hogy a béreket az egyensúlyi szintjüknél magasabban tartsák. Először is a túl alacsony bérek rossz egészségi és mentális állapotot eredményeznek. Másodszor az alacsony bérek a rosszabb minőségű munkaerőt is beengedik a munkaerőpiacra, az pedig minőségi és hatékonysági romlással is jár. Harmadszor az alacsony bérszint növeli a fluktuációt, az pedig többletköltségeket okoz. Negyedszer a gyenge bérezés a dolgozókat bliccelésre

²¹⁹ SHAPIRO–STIGLITZ 1984.

sarkallja, ha viszont magasabb a bér, a nagyobb kockázat miatt hajlamosabbak betartani a szabályokat és magasabb színvonalon ellátni a feladatokat. Végül a magasabb bér lojalitást épít, ami ismét megbízhatóbb és hatékonyabb munkaerőt eredményez.²²⁰ Vagyis a hatékony bér – az új egyensúlyi bér – nem a piaci kereslet és kínálat metszéspontja által határozódik meg, hanem a kínálat és egy alacsonyabb keresleti görbe (No Shirking Constraint – NSC) metszéspontja eredményezi.²²¹ Ez egyébként azért is előnyös a munkaadóknak, mert a munkanélküliség valódi fenyegetésként jelen van, szintén jó munkára ösztönözve.²²²

A közgazdaságtanban a munka fájdalomdíja a munkabér, ismét erősen leegyszerűsítve a valóságos motivációk komplex rendszerét. Sok évszázad után jutott el a gazdaságelmélet arra, hogy mára ne legyen értelme természetes vagy igazságos bérről beszélni, hiszen a munkaerő ára a munkapiac mechanizmusainak eredője, és a kifizethető bért a munka aktuális hatértermelékenysége korlátozza. Csakhogy az új generációs munkaerő egyre kevésbé hagyja magát erőforrásként értelmezni és bérral kompenzálni, megfontolásai sokkal összetettebbek, egyszerre opportunisták és idealisták. A hatékonysági mérések is változó sikerrel járnak, a piaci bérek üzleti és nem társadalmi hatékonyságot követnek, ezzel pedig egyelőre megoldhatatlan társadalmi feszültségeket tartanak fenn.

A piaci árat befolyásoló tényezőket hosszan soroljuk, és függvényszerű összefüggésként írjuk le a képzettség, munkaintenzitás, munkakörülmények stb. és a bér kapcsolatát, miközben tapasztalati tény, hogy a bérek és az egyéni karrierök is szerfelett nagy részben véletlen hatások eredői.

A főáram tehát a piaci bér mellett van, bár rögzíti, hogy a bérek nem mindig tudnak szabadon lefelé mozogni.²²³ A bérek alakulása azonban nem megnyugtató, még a leggazdagabb országokban is feszültséget okoz a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése. A minimálbér bevezetése egyre több helyen jelenik meg, de ez csak részben orvosolja a társadalmi igazságérzetet. Az elégedetlenség hatására két alternatíva válik egyre hangosabbá, az egyik a munkavégzés nélküli alapjövedelem konstrukciója, a másik a teljes foglalkoztatást prioritizáló elképzelés.²²⁴

²²⁰ PETRI 2021: 1116.

²²¹ MELLÁR 2017: 66.

²²² A munkanélküli juttatások ellensúlyozzák a leírt hatást, ezért a neoklasszikus logika szerint, ha az állam segítyezéssel enyhíti a munkanélküliek helyzetét, ezzel arra bírja a munkaadókat, hogy magasabb béreket adjanak, aminek az eredménye több munkanélküli lesz. Nem nehéz ebből arra a konzekvenciára jutni, hogy az állami beavatkozás kerülendő.

²²³ Lásd Keynes ragadós bérekre vonatkozó elméletét.

²²⁴ WILSON 2004: 162.

Az alapjövedelem ötlete azzal csábít, hogy a munkavégzés választás lehet; támogatói szerint sem belső, morális, sem társadalmi elvárásnak nem kell lennie a tevékeny élet iránt. A munkavégzés nélküli jövedelem beláthatatlan gazdasági veszélyeket rejt, hatékonysági romlást, kínálati visszaesést, óriási inflációt, költségvetési összeomlást kockáztatunk vele. De még azt is nehéz belátni, hogyan birkóznánk meg a tétlenség lelki terhével. A teljes foglalkoztatottság árnyoldalait is mindenki ismeri, aki elmélyedt benne vagy megtapasztalta a szocialista munkaszervezést, a közveszélyes munkakerülés tényállását, a vattaállásokat stb. A piaci bérezés ebben a rezsimben sem lehetséges, a nyomott munkabérek pedig alacsony életszínvonalat jelentenek. Az igazságos bérezésre egyelőre nem látszik a mainál életképebb megoldás a piacgazdaságokban.

A munkakörülmények, a diszkrimináció, az emberi méltóság olyan kérdések, amelyekkel a gazdaságelmélet alig foglalkozik. Ez abból a feltevésből származik, hogy a hatékony piaci működés úgyis kikényszeríti azt az árat – azaz a reálbért –, amely minden információt magába sűrítve automatikusan összehangolja az érdekeket, hasznokat és haszonáldozatokat. Hogy ez nincs így, azt az állami és nemzetközi szabályozások megjelenése bizonyítja. A szociális jogok európai pillérét 2017-ben hirdették ki; a következő három fontos alapelveken nyugszik: esélyegyenlőség és a munkaerőpiachoz való hozzáférés, dinamikus munkaerőpiacok és tisztességes munkakörülmények, valamint szociális védelem és társadalmi befogadás. Az elvek között szerepel a tisztességes bérekhez való jog, az egészségügyi ellátáshoz fűződő jog, a munka és magánélet összehangolása és a minimumjövedelem biztosítása is.²²⁵ Ezek pillanatnyi országokon belüli állása az úgynevezett szociális eredménytáblában foglalt kvantitatív mutatókon keresztül kísérhető figyelemmel.²²⁶ Egyébként az Európai Unió a munka és a magánélet közötti összhang (*work-life balance*) megteremtésével is foglalkozik, ezzel kapcsolatban 2019-ben fogadtak el egy irányelvet.²²⁷

A főáramú közgazdaságtanban a munka rossz, mert lényege az *áldozat*. A munkavégzés terhes, kimerítő, olykor fájdalmas. A munkavégzés felémészti az időt és az energiát, kizárja a pihenést. Ma is elfogadjuk Adam Smith

²²⁵ TÓTH 2018: 44.

²²⁶ FÓTI 2020: 213.

²²⁷ Az Európai Parlament és a Tanács (Eu) 2019/1158 irányelve (2019. június 20.) a szülők és a gondozók vonatkozásában a munka és a magánélet közötti egyensúlyról és a 2010/18/EU tanácsi irányelv hatályon kívül helyezéséről.

véleményét, aki szerint a munka szubsztanciája a fájdalom.²²⁸ Másrészt minden munka a szabadidő feláldozásával jár, azaz a munkaidő alternatív költsége a szabadidő elvesztésének a szükségszerűsége. A szabadidő pedig jó – már csak abból következően is, mert a munka rossz. Az emberek ösztönös munkakerülését feltételezzük, mintha az ember természetes törekvése a tétlenség és legbelsőbb tulajdonsága a lustaság lenne. Ebből következik az a feltételezés, hogy a tétlenségből való kikököntetéshez ösztönzőkre, jutalomra vagy fenyegetésre van szükség. A modern menedzsment elméletei is ezt feltételezik, és változatos tárát kínálják a lehetséges kompenzációs rendszereknek.

Közben a világvallások évezredek hagyománya a tekintetben feltétlenül egybeesik, hogy a tevékeny élet az élet természetes része, az üdvözülés és/vagy a földi boldogság feltétele egyben. Nem tagadják a munka fájdalmas, kimerítő oldalát, sőt, az *Ószövetség* egyenesen átokról beszél. De szinte minden jelentős irányzat többet lát bele a munkába, az alkotást, a teremtést, az elhívást, a kiteljesedés ígértét. Az ábrahámi vallások ráadásul a munka áldozati oldalát a kegyelem lehetőségével társítják. A munka áldozata ezen irányzatokban úgy kell a pihenés öröméhez, mint az éjszaka a nappalhoz vagy az éhség az evés öröméhez. „Ora et labora, dabit tibi Deus omnia bona. (Imádkozzál és dolgozzál, s Isten minden jót megád!)”²²⁹

Az otthoni munka, a családért és a közösségért végzett tevékenység, a reciprocitás modellezése az eddiginél sokkal nagyobb figyelmet kívánna. Az újszólásztikusok elkezdtek ugyan a nem piaci működést Szent Ágoston személyes elosztási függvényével magyarázni,²³⁰ de az elmélet annyira nem illik bele a *mainstream* szemléletmódba, hogy szükségszerűen periférián maradt.

A rohamosan terjedő mesterséges intelligencia, robotizáció és automatizáció nyomán divatossá vált *munka vége* utópiáknak nem látszik a realitása, az aktivitás világméreteken és összességében inkább nő.²³¹ Habár egyes multicégek a munkaidő csökkentésével kísérleteznek, szigorúan hatékonysági megfontolásból teszik, ami pedig a munkaidő csökkentésének szab határt. A történelemben ciklikusan visszatérő földosztás – korunkban inkább tőkeosztás

²²⁸ Az inherent pain kifejezést használta a munkavégzés leírására.

²²⁹ Nursiai Szent Benedeknek (480–543) tulajdonított tanítás.

²³⁰ MUELLER 2015: 143.

²³¹ A legfejlettebb országokban ez nem minden csoportra igaz, elsősorban az okozza, hogy a nők és férfiak aktivitása között mára alig van különbség. A fejlődő országokban is folyamatosan nő a női foglalkoztatottság, de a férfiak munkaórái emellett csökkenhetnek.

lenne – hangzatos ígéretével az elmúlt száz évben senki sem állt elő, így egyéb termelőerő híján a tömegek számára továbbra is (bér)munkából származik majd a jövedelem, hiszen az önellátó gazdálkodás nem jelent alternatívát a modern világ mélységesen mély specializációjával szemben. Mindenesetre az emberi munkavégzés velünk marad, ha mást és másként fogunk is tevékenykedni a jövőben. A gazdaságelméletnek pedig nem egyszerűsödik a feladata, ha el akarja mesélni a valóságot.

Melléklet

A kötetben idézett, a téma szempontjából kiemelkedő jelentőségű szerzők

SZENT II. JÁNOS PÁL lengyel származású, római katolikus pápa (1920–2005)

Forrás: https://static-cdn.arcanum.com/adt/pdf/MagyarHirlap/MagyarHirlap_2020_04-1637958842/faces/ca31013c-7ac7-4d08-9f52-12b3f8e05558.jpg

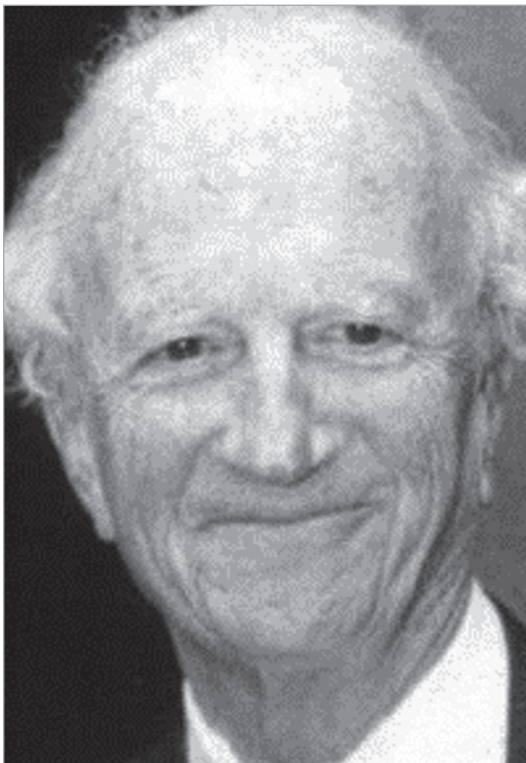
AQUINÓI SZENT TAMÁS olasz teológus, keresztény szerzetes, filozófus (1225–1274)

Forrás: https://static-cdn.arcanum.com/adt/pdf/UjEmber/UjEmber_2016/faces/9b614de0-8fce-4147-9c02-da1442f4c47e.jpg

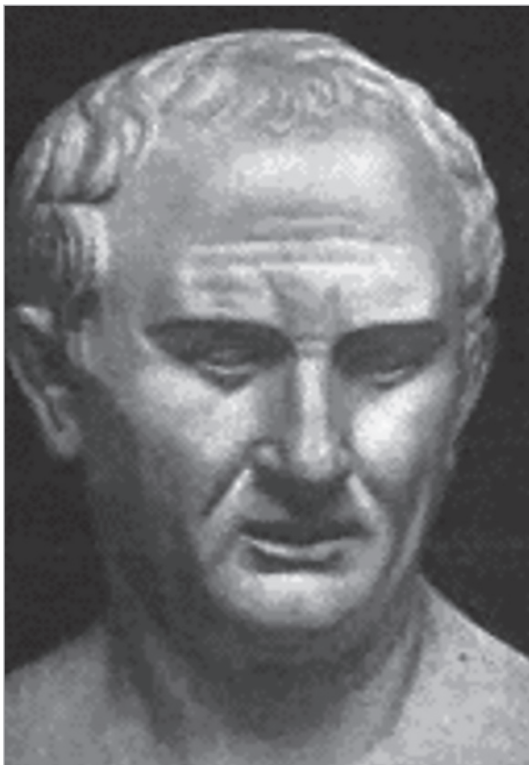
ARISZTOTEELÉSZ görög tudós, filozófus, Platón tanítványa, Nagy Sándor tanítója (Kr. e. 384–322)

Forrás: https://static-cdn.arcanum.com/adt/pdf/InformatiaAdevarulHarghitei/InformatiaAdevarulHarghitei_2014_2-1645151416/faces/6256f090-e3f0-4c5b-b155-36fdbc392fe3.jpg

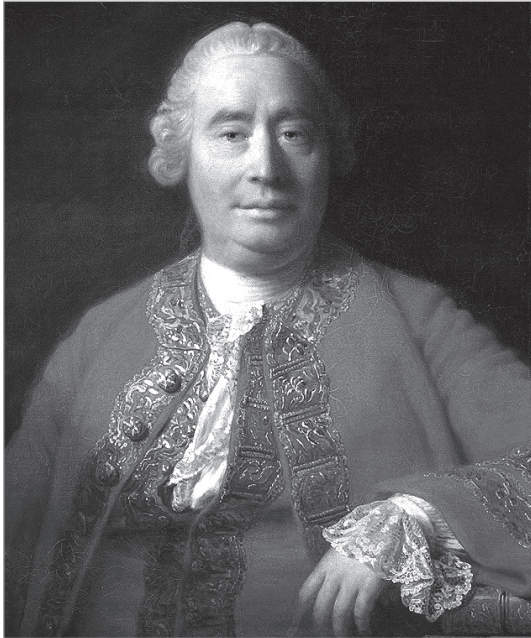
GARY STANLEY BECKER Nobel-díjas amerikai közgazdász (1930–2014)

Forrás: https://static-cdn.arcanum.com/adt/pdf/HetiValasz/HetiValasz_2004_07-09-1594394245/faces/8657bd16-0d89-487e-811d-1f1732c74666.jpg

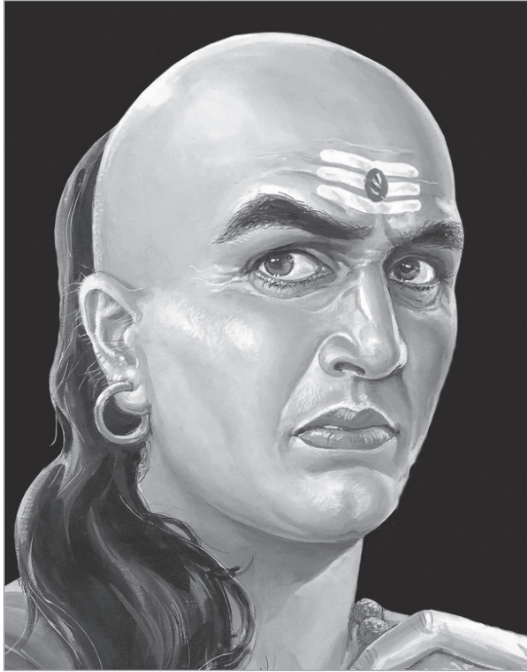
MARCUS TULLIUS CICERO ókori római konzul, író, jogtudós (Kr. e. 106–43)

Forrás: https://static-cdn.arcanum.com/adt/pdf/VilagtortenetSzovjet/VilagtortenetSzovjet_02/faces/0dacf047-11a3-4a60-9ead-04dea2aca5c0.jpg

DAVID HUME skót filozófus, történész (1711–1776)

Forrás: https://static-cdn.arcanum.com/adt/pdf/MTA_ElnokokFotitkarokMunkai_KornisGyula/MTA_ElnokokFotitkarokMunkai_KornisGyula_162179_2-1585946478/faces/462edf26-99c4-434e-b1c7-23cb13037a23.jpg

KAUTILYA (CHANAKYA) ókori indiai filozófus, matematikus, tanító (Kr. e. 375–283)

Forrás: https://static-cdn.arcanum.com/adt/pdf/MagyarSzo/MagyarSzo_2007_09-1580766769/faces/1a0be94c-07b2-4237-8630-16f4d96e5189.jpg

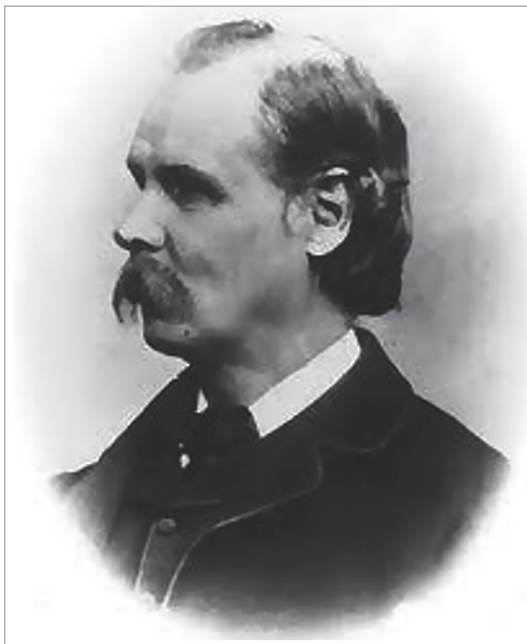
JOHN MAYNARD KEYNES angol közgazdász, filozófus, politikus és pénzügyi befektető (1883–1946)

Forrás: https://static-cdn.arcanum.com/adf/pdf/Egyenlito/Egyenlito_2003-1637872457/faces/44718f8b-ad60-4c81-a7cf-8e235ea290b1.jpg

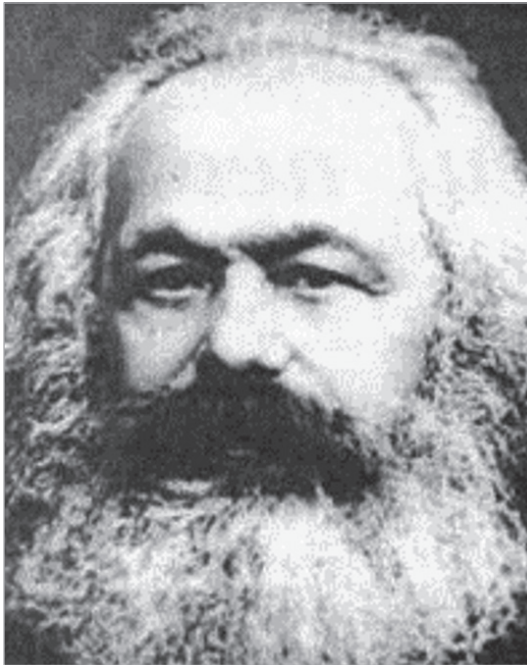
THOMAS ROBERT MALTHUS brit közgazdász, teológus (1766–1834)

Forrás: https://static-cdn.arcanum.com/adt/pdf/UjIras/UjIras_1982_2-1562722986/faces/14cb-64fe-ed03-40bb-83cd-c8eee00973aa.jpg

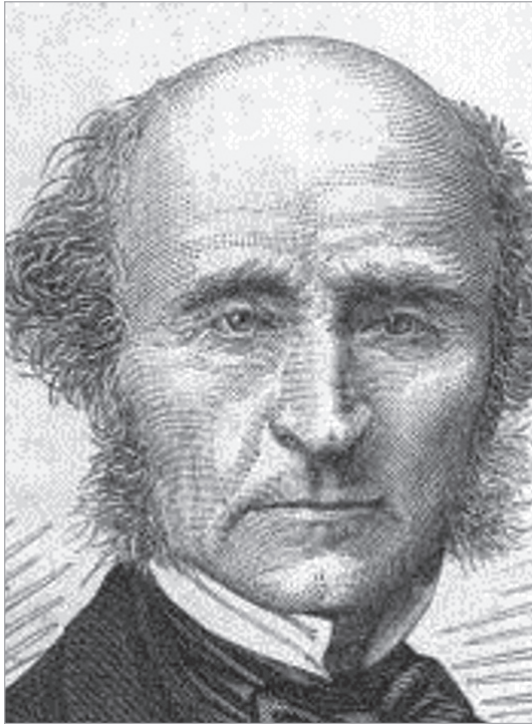
ALFRED MARSHALL angol közgazdász, a neoklasszikus irányzat legnagyobb hatású képviselője (1842–1924)

Forrás: https://adt.arcanum.com/hu/view/EletEsTudomany_2002_1/?query=TEXT%3D%28%22alfred+marshall%22%29&pg=601&layout=s

KARL MARX német filozófus, kommunista ideológus (1818–1883)

Forrás: https://static-cdn.arcanum.com/adt/pdf/Contemporanul/Contemporanul_2008-1627090840/faces/085534b4-b027-4a1b-9986-92f576aa63df.jpg

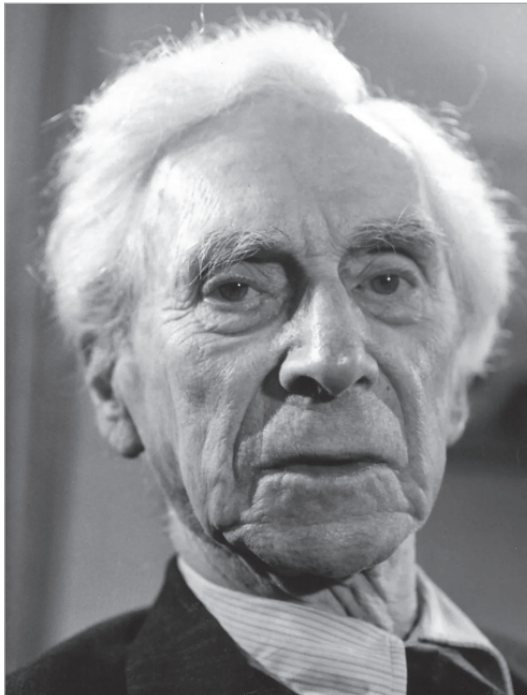
JOHN STUART MILL angol filozófus, politikus (1806–1873)

Forrás: https://static-cdn.arcanum.com/adt/pdf/VasarnapiUjsag/VasarnapiUjsag_1872/faces/bd5b303c-4d2e-4788-9c2a-06ee69641c1d.jpg

DAVID RICARDO brit közgazdász, politikus, a klasszikus irányzat képviselője (1772–1823)

Forrás: https://static-cdn.arcanum.com/adt/pdf/Transilvania/Transilvania_2007-1643234751/faces/5d120cf0-aceb-4942-9e4e-86fd0fb8f0b6.jpg

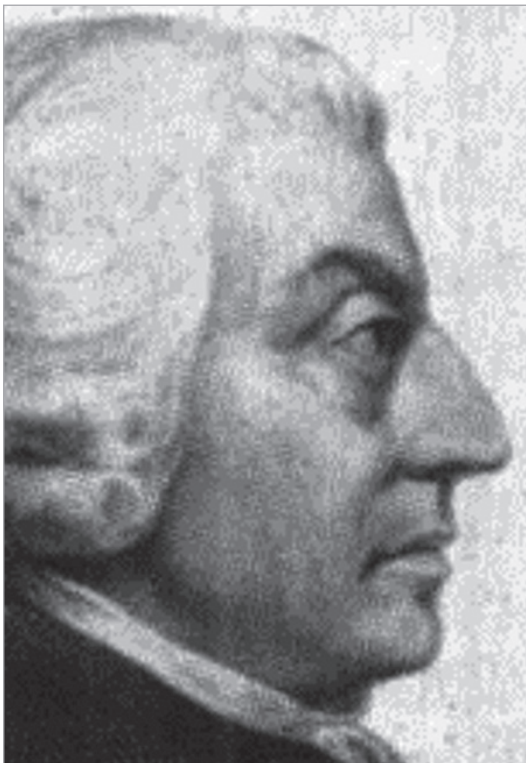
BERTRAND RUSSELL brit matematikus, filozófus, író és közéleti személyiség (1872–1970)

Forrás: https://static-cdn.arcanum.com/adt/pdf/FlacaraIasului/FlacaraIasului_2009_02-1665659208/faces/b1458f9d-96a0-4f5d-95ce-a68162f41db0.jpg

ERNST FRIEDRICH SCHUMACHER német születésű brit gazdaságtudós, a buddhista közgazdaságtan népszerűsítője (1911–1977)

Forrás: https://static-cdn.arcanum.com/adt/pdf/EletEsTudomany/EletEsTudomany_2014_2/faces/ea308b1f-7139-40a1-ba82-eb42d08e29f0.jpg

ADAM SMITH skót morálfilozófus, közgazdász (1723–1790)

Forrás: https://static-cdn.arcanum.com/adt/pdf/MagyarSzo/MagyarSzo_2017_03-1580948879/faces/77b39660-0088-4eaf-8669-b9545a640baa.jpg

EMIL MAXIMILIAN WEBER német társadalomtudós, közgazdász, szociológus (1864–1920)

Forrás: https://static-cdn.arcanum.com/adt/pdf/Confessio/Confessio_1996-1647631465/faces/17ca8b81-5841-41e5-a959-73354b197049.jpg

XENOPHÓN görög történetíró, katona, Szókratész tanítványa (Kr. e. 434–355)

Forrás: https://static-cdn.arcanum.com/adt/pdf/MagyarSzo/MagyarSzo_2008_08-1580768034/faces/1292a3f5-9b71-492d-9ddb-a5b06661c07c.jpg

A kötet illusztrációinak forrása az Arcanum Digitális Tudománytár. Köszönet a Magyar Nemzeti Bank Könyvtára teljes hozzáférést biztosító előfizetéséért, amellyel dolgozók tájékozódását és tudományos tevékenységét támogatják.

Felhasznált irodalom

- II. JÁNOS PÁL (1981): *Laborem Exercens. II. János Pál pápa enciklikája a Rerum Novarum enciklika megjelenésének 90. évfordulója alkalmából*. Budapest: Szt. István Társulat. Online: <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=203>
- A Pallas Nagy Lexikona (1892). Budapest: Pallas. Online: www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/
- AQUINÓI SZENT TAMÁS (2011): *A Summa Theologiae kérdései a jogról*. Budapest: Szent István Társulat. Online: <https://mek.oszk.hu/14700/14746/14746.pdf>
- ARISZTOTELÉSZ (1969): *Politika*. Ford. Szabó Miklós. Budapest: Gondolat. Online: <https://mek.oszk.hu/04900/04966/>
- ARISZTOTELÉSZ (1975): *Eudemoszi etika*. Ford. Steiger Kornél. Budapest: Gondolat. Online: <https://mek.oszk.hu/05700/05709>
- ARISZTOTELÉSZ (1997): *Nikomakhoszi etika*. Ford. Szabó Miklós. Budapest: Európa. Online: <http://esztetika.elte.hu/baranyistvan/files/2012/09/Arisztotelesz-Nikomakhoszi-etika-I-III-konyv.pdf>
- Az Európai Parlament és a Tanács (Eu) 2019/1158 irányelve (2019. június 20.) a szülők és a gondozók vonatkozásában a munka és a magánélet közötti egyensúlyról és a 2010/18/EU tanácsi irányelv hatályon kívül helyezéséről. Online: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019L1158&from=EN>
- BECKER, Gary S. (2005): Az emberi viselkedés ökonómiai megközelítése. Ford. Tóth Margit. In LENGYEL György – SZÁNTÓ Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula. 131–139.
- Biblia[é. n.]. A Szent István Társulat fordítása. Budapest: Arcanum Adatbázis. Online: www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/BibliaSzentibiblia-szent-istvan-tarsulat-forditasa-1/
- BING, Stanley (2006): *100 Bullshit Jobs... And How to Get Them*. New York: HarperCollins.
- BÜCHER, Karl (2005): A munkamegosztás típusai. Ford. Csontos László. In LENGYEL György – SZÁNTÓ Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula. 221–225.
- BUCKINGHAM, Will et al. (2017): *A filozófia nagykönyve*. Ford. Farkas Henrik – Morvay Krisztina – Szalai Virág. Budapest: HVG.
- COHEN, Edward E. (2002): An Unprofitable Masculinity. In Paul CARTLEDGE – Edward E. COHEN – Lin FOXHALL (szerk.): *Money, Labour and Land. Approaches to the Economies of Ancient Greece*. London – New York: Routledge. 100–112.
- CZUCZOR Gergely – FOGARASI János (1862): *A magyar nyelv szótára*. Pest: Emich. Online: <https://mek.oszk.hu/05800/05887/>

- DEFOE, Daniel (1704): *Giving Alms no Charity, And Employing the Poor A Grievance to the Nation*. Saját fordítás. London: Booksellers of London and Westminster. Online: https://openlibrary.org/books/OL23301727M/Giving_alms_no_charity_and_employing_the_poor_a_grievance_to_the_nation
- DURKHEIM, Émile (2005): A munkamegosztás funkciója. Ford. Csákó Mihály. In LENGYEL György – SZÁNTÓ Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula. 226–236.
- Encyclopaedia Britannica* [é. n.]. Online: www.britannica.com/
- FARAGÓ Klára (2013): A szervezetszociológiai kutatások új trendjei. In FARAGÓ Klára (szerk.): *Szervezet és pszichológia. Új irányzatok az ezredfordulón*. II. kötet. Budapest: ELTE Eötvös. 11–20.
- FÓTI Klára (2020): Foglalkoztatás- és szociálpolitika. In KENGYEL Ákos (szerk.): *Európai uniós politikák*. Budapest: Akadémiai. 385–414.
- FUKUYAMA, Francis (2022): *Bizalom*. Ford. Somogyi Pál László. Budapest: Európa.
- GALBÁCS Péter (2016): *Aktív szabályozás vagy gazdaságpolitikai nihilizmus?* Budapest: Akadémiai.
- HAN, Byung-Chul (2015): *The Burnout Society*. Saját fordítás. Stanford: Stanford University.
- HARRIS, Edward M. (2002): Workshop, Marketplace and Household. The Nature of Technical Specialization in Classical Athens and its Influence on Economy and Society. Saját fordítás. In Paul CARTLEDGE – Edward E. COHEN – Lin FOXHALL (szerk.): *Money, Labour and Land. Approaches to the Economies of Ancient Greece*. London – New York: Routledge. 67–99.
- HELLER Farkas (1945): *A közgazdasági elmélet története*. Budapest: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó. Online: https://mtda.hu/books/heller_farkas_a_kozgazdasagi_elmelet_tortenete.pdf
- HILL, Roger B. (1992): *Historical Context of the Work Ethic*. Online: <http://workethic.coe.uga.edu/historypdf.pdf>
- HORVÁTH József (2020): A piac. In SZABÓ Katalin – BARA Zoltán – HÁMORI Balázs (szerk.): *Intézményi közgazdaságtan*. Budapest: Akadémiai. Online: <https://mersz.hu/szabo-bara-hamori-intezmenyi-kozgazdasagtan/>
- HUME, David (1739): *A Treatise of Human Nature*. Saját fordítás. Oxford: Clarendon Press.
- ILO Global Estimates on International Migrant Workers. Results and Methodology* (2021). Geneva: International Labour Office.
- JEVONS, William Stanley (1871): *The Theory of Political Economy*. Saját fordítás. London: Macmillan. Online: <https://oll.libertyfund.org/title/jevons-the-theory-of-political-economy>

- KAUTILYA (1915): *Arthashastra*. Angolra ford. Rudrapatna Shamasastri. Saját fordítás. Online: www.columbia.edu/itc/mea/mealac/pritchett/00litlinks/kautilya/index.html
- KEYNES, John Maynard (1932): Economic Possibilities for our Grandchildren. In John Maynard KEYNES: *Essays in Persuasion*. New York: Harcourt Brace. 358–373.
- KÖRÖSI István (2018): A pápai enciklikák gazdasági tanítása a Rerum novarumtól a Laudato si'-ig. In KATONA Klára (szerk.): *A piac és az állam az ember szolgálatában (?) Aktuális társadalmi, gazdasági kérdések a Katolikus Egyház tanításának tükrében*. Budapest: Pázmány Press. 23–48. Online: <https://mek.oszk.hu/19300/19318/19318.pdf>
- KUHN, Thomas S. (1984): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Gondolat.
- KYRTATAS, Dimitris J. (2002): Domination and Exploitation. In Paul CARTLEDGE – Edward E. COHEN – Lin FOXHALL (szerk.): *Money, Labour and Land. Approaches to the Economies of Ancient Greece*. London – New York: Routledge. 140–155.
- KUTASI Gábor (2005): Labour Migration and Competitiveness in the European Union. *Transition Studies Review*, 12 (3), 512–526.
- KUTASI Gábor (2018): A közgazdaságtan viszonya a természetes világhoz a XXI. században. *Köz-gazdaság*, 13(4), 93–102.
- MAITHUS, T. Róbert (1902): *Tanulmány a népesedés törvényéről*. Ford. György Endre. Budapest: MTA Nemzetgazdasági Bizottsága. Online: http://real-cod.mtak.hu/8597/1/MTA_EgyediKonyvek_461667
- MANDEVILLE, Bernard (1996): *A méhek meséje*. Ford. Tótfalusi István. Budapest: Kossuth.
- MARSHALL, Alfred (1997): *Principles of Economics*. Saját fordítás. Amherst: Prometheus Books.
- MARX, Károly (1955): *A tőke*. Ford. Rudas László – Nagy Tamás. Budapest: Szikra.
- MAWDUDI, Abu-l-A'la (2007): *Az iszlám alapelvei*. Ford. Fodor Noémi. Budapest: Magyarországi Muszlimok Egyháza. Online: <https://mek.oszk.hu/13500/13527/>
- MELLÁR Tamás (2017): *Szemben az árral*. Budapest: Akadémiai.
- MENGER, Carl (2007): *Principles of Economics*. Saját fordítás. Auburn, Alabama: Ludwig von Mises Institute.
- MILL, John Stuart (2004): *Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy*. Indianapolis–Cambridge: Hackett Publishing Company.
- MUELLER, John D. (2015): *A közgazdaságtan megváltása. A hiányzó elem újrafelfedezése*. Ford. Ábrahám Zoltán – Csák János. Budapest: Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány.
- MUN, Thomas (1664): *Englands Treasure by Forraign Trade*. London: J. G. for Thomas Clark. Online: <https://la.utexas.edu/users/hcleaver/368/368MunTreasuretable.pdf>
- NAQVI, Syed Nawab Haider (2013): *Islam, Economics, and Society*. London: Routledge. Online: <https://doi.org/10.4324/9780203381373>

- NARESH, Gautam (2013): Impact of Hindu Rituals, Festivals, and Pilgrimages on Socioeconomic Well-Being in India. Saját fordítás. In Hrishikesh D. VINOD (szerk.): *Handbook of Hindu Economics and Business*. Tenaflly: Createspace Independent Pub. 225–270.
- NOVAK, Michael (1997): How Christianity Changed Political Economy. *Tertium Millennium*. (5) Online: www.vatican.va/jubilee_2000/magazine/documents/ju_mag_01111997_p-78_en.html
- PATWARDHAN, M. V. (2013): Economics, Business and Management in Ancient Hindu Texts. Saját fordítás. In Hrishikesh D. VINOD (szerk.): *Handbook of Hindu Economics and Business*. Tenaflly: Createspace Independent Pub. 1–30.
- PETRI, Fabio (2021): *Microeconomics for the Critical Mind. Mainstream and Heterodox Analyses*. Cham: Springer.
- PIVETTI, Massimo (2013): On Advanced Capitalism and the Determinants of the Change in Income Distribution: A Classical Interpretation. Sraffa and the Reconstruction of Economic Theory. Volume One. In Fabio PETRI: *Microeconomics for the Critical Mind: Mainstream and Heterodox Analyses*. Cham: Springer, 1218.
- RICARDO, David (2001): *On The Principles of Political Economy and Taxation*. Kitchener: Batoche Books. Online: <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/ricardo/Principles.pdf>
- RUSSELL, Bertrand (1932): *In Praise of Idleness and Other Essays*. Saját fordítás. London: George Allen & Unwin.
- SACKS, Jonathan (2012): *Has Europe lost its soul?* Online: www.rabbisacks.org/videos/has-europe-lost-its-soul-pontifical-gregorian-university
- SAMUELSON, Paul A. – William D. NORDHAUS (2012): *Közgazdaságtan*. Ford. Misz József. Budapest: Akadémiai.
- SÁRY Pál (2017): A mezőgazdasági munka erkölcsi elismerése az ókori Rómában. *Miskolci Jogi Szemle*, 12 (2. ksz.), 519–525.
- SCHUMACHER, Ernst F. (1991): *A kicsi szép*. Ford. Perczel István. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- SEDLÁČEK, Tomáš (2012): *A jó és a rossz közgazdaságtana*. Ford. Garamvölgyi Andrea. Budapest: HVG.
- SHAPIRO, Carl – Joseph E. STIGLITZ (1984): Equilibrium Unemployment as a Worker Discipline Device. *The American Economic Review*, 74 (3), 433–444.
- SMITH, Adam (1959): *A nemzetek gazdagsága*. Ford. Bilek Rudolf. Budapest: Akadémiai. Online: real-eod.mtak.hu/14094/1/AkademiaiKiado_006273.pdf
- SMITH, Stephen W. (2003): *Labour Economics*. London: Routledge. Online: <https://doi.org/10.4324/9780203422854>

- SPENCER, David A. (2010): *The Political Economy of Work*. London – New York: Routledge.
- SWAMY, Subramanian (2013): Hindutva Principle Of Economic Development. Saját fordítás. In Hrishikesh D. VINOD (szerk.): *Handbook of Hindu Economics and Business*. Tenafly: Createspace Independent Pub. 539–572.
- TÓTFALUSI István [é. n.]: *Magyar etimológiai szótár*. Budapest: Arcanum Adatbázis. Online: www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/
- TÓTH Gergely (2016): Az új paradigma építőkövei – 1. rész: Nagy vallások gazdasági tanításai. *Köz-gazdaság*, 11(4), 207–219.
- TÓTH Tibor (2018): Az európai szociális modell változásai és perspektívái. *Európai Tükör*, 21(2), 35–50.
- VARIAN, Hal R. (2016): *Mikroökonómia középfokon*. Budapest: Akadémiai.
- VARRO, M. Terentius (1971): *A mezőgazdaságról*. Ford. Kun József. Budapest: Akadémiai.
- WEBER, Max (1995): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Ford. Józsa Péter – Lissauer Zoltán – Somlai Péter. Budapest: Cserépfalvi.
- WILSON, Shaun (2004): *The Struggle Over Work*. London – New York: Routledge.
- XENOPHÓN (1979): *Kürosz nevelkedése*. Ford. Fein Judit. [Budapest]: Európa. Online: <https://mek.oszk.hu/05000/05027/>
- XENOPHON (2008): *The Economist*. Ford. Fein Judit. The Project Gutenberg EBook. Online: www.gutenberg.org/files/1173/1173-h/1173-h.htm

Vákát

A munka a közgazdaságtan top tíz kategóriájának egyike. A munkafolyamatokban, a munkaszervezésben vagy a bérezésben óriási változások történtek az industrializáció korszakától kezdve, de mindez semmi ahhoz képest, ami előttünk áll. A következő évtizedek bizonyosan a munka forradalmát hozzák. A gazdaságelméletben a munka és a béraxióma eközben stabilan tartja magát. A közgazdaságtan a dolgozót ma is erőforrásként, a munkát áldozatként értelmezi. A munkabér egyfelől költség, másfelől a határtermelékenység bázisán értelmezett ellenérték, a munkatermelékenység pedig az üzleti és a közsférában is elsődleges prioritássá vált. Csakhogy a felnövő munkavállalói generációk és az újabb munkafajták egyre nehezebben simíthatók a modellekbe, a munkabérek elméleti alapja csikorog. Sötét korszak ideológiáját idézi, mégis terjed a gondolat, hogy a munkát a jövedelemtől el is kellene választani. A nagy paradigmaváltás küszöbön áll, előtte azonban érdemes áttekinteni a témában évezredek alatt felhalmozott elmélettörténeti tudást. Hasznos inspirációt adhatnak a világvallások nézetei, régi korok bölcsei és modern filozófusok munka- és bértanai is. E kötet igyekszik e felhalmozott tudástömeg felvillantásával tárgítani a munkához kapcsolódó elméleti perspektívát. Lelkünk rajta, mit hasznosítunk mindezekből a most alakuló új gazdaságelméletben.

9 786156 598127